

Skript 44.4

HISTORISCH TIJDSCHRIFT

Winter 2023

COLOFON

Skript Historisch Tijdschrift
Jaargang 44 nr. 4, winter 2023
ISSN 0165-7518

Skript Historisch Tijdschrift
Postbus 1626
1000 BP Amsterdam
skript-fgw@uva.nl
www.skript-ht.nl

Skript Historisch Tijdschrift verschijnt viermaal per jaar en biedt studenten van verschillende universiteiten de mogelijkheid om hun wetenschappelijke werk aan een breed publiek te presenteren.

Een abonnement op Skript kost 22,50 euro per jaar en kan worden afgesloten via de website of door contact op te nemen met de redactie. Losse nummers zijn verkrijgbaar via de webshop en bij Boekhandel Athenaeum in Amsterdam.

Redactie Fleur van Aalst, Rob Bes, Sanne van den Brink (hoofdredacteur), Noa Duijsens, Puck Limburg (hoofdredacteur), Julius van der Poel, Nina Saelmans, Renate Smit, Yoni de Vries en Marit de Wit.

Redactieraad dr. P.H. van Dam, dr. L.H. van Hasselt, drs. M. Hertog, dr. D.W.A.G. van den Heuvel en dr. A. Nobel.

Advertenties Inlichtingen bij de redactie.

Drukwerk Printenbind.nl, Amsterdam.

Prijs € 7,50

GEACHTE LEZER,

Met trots presenteren wij het laatste nummer van jaargang 44: een themaspecial over gendergeschiedenis. Het was Joan Wallach Scott die in 1986 met haar ‘Gender: A Useful Category’ gender als constructivistisch, analytisch en bovenal historisch veranderlijk concept op de kaart zette binnen de geschiedwetenschap. Gender, begrepen als primaire betekenisgever van machtsverhoudingen, werd hiermee een waardevol perspectief voor historisch onderzoek. Sindsdien is het veld alleen maar groter en diverser geworden. In dit nummer leest u dus drie uiteenlopende artikelen over gendergeschiedenis, elk met een focus op gender als analytisch kader, maar ieder over een geheel ander tijdperk.

Annelore van Gool schreef over de invloed van genderpercepties op bestraffing. Rond het einde van de Tweede Wereldoorlog werden vrouwen die geheuld hadden met de vijand – de zogenaamde ‘moffenmeiden’ – kaalgeschoren. Hun vrouwelijkheid werd hiermee afgepakt, een straf die paste bij de begane misdaad: seksuele collaboratie. Het vrouw-zijn van de moffenmeiden werd als onlosmakelijk verbonden gezien met de sociale orde en moraliteit.

Judith Kraamwinkel schreef een artikel over partnerselectie door vrouwen in achttiende-eeuws Amsterdam, waarbij zij pleit voor een ruimtelijke benadering van het beschikbare archiefmateriaal. Een ruimtelijke analyse van de partnerselectie binnen één stad onthult dat men vaak met iemand trouwde uit dezelfde straat. Dit suggereert dat men niet vaak buiten de eigen buurt kwam en potentiële huwelijkspartners dus alleen uit de eigen directe omgeving geselecteerd konden worden. Kraamwinkels grondige archiefanalyse levert een levendige reconstructie van het vroegmoderne Amsterdam op.

Dat mannen en masculiniteit ook zeker tot de gendergeschiedenis behoren, toont Yara de Lange. Zij onderzocht de wisselwerking tussen emotionele normen en gender idealen in de late Middeleeuwen. Een analyse van middeleeuwse kronieken, geschreven nade slag om Agincourt in 1415, toont dat emoties als moed en verdriet benadrukt werden bij het beschrijven van het ideaalbeeld van middeleeuwse masculiniteit: de ridder.

Het opiniestuk van bijzonder hoogleraar Geertje Mak belicht de actualiteit van gendergeschiedenis. Gendergeschiedenis geeft niet alleen inzicht in de historische veranderlijkheid van termen als mannelijkheid en vrouwelijkheid, maar ook in de geschiedenis van het begrip gender zelf. Door te kijken hoe ons huidige begrip van gender tot stand gekomen is, wordt duidelijk dat het concept ook historisch gezien verder ging dan de binaire tegenstelling van man/vrouw.

Historicus en oud-Skriptredacteur Suze Zijlstra schreef over een achttiende-eeuwse aquarel uit het Rijksmuseum, die ze tegenkwam tijdens de zoektocht naar haar Aziatische en Europees-Aziatische voormoeders. Op de tekening is een huiselijke scene in vroegmodern Batavia te zien, waarbij vrouwen van verschillende achtergronden zijn afgebeeld. Welke verborgen vrouwenverhalen gaan schuil achter een dergelijke prent? Ook interviewde *Skript* twee bijzondere vrouwen actief binnen en buiten de universiteit: Margriet Schavemaker, artistiek directeur van het Amsterdam Museum en hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam, en Madeleijn van den Nieuwenhuizen, promovenda aan Columbia University en mediacriticus bekend van het Instagram account @Zeikschrift.

Tot slot hebben we ook op de website aandacht besteed aan ons themanummer door oude Skript-interviews met Michel Foucault uit 1982 en Joan Wallach Scott uit 1989 opnieuw te publiceren. Neem dus vooral ook daar een kijkje!

Veel leesplezier gewenst!

Sanne van den Brink en Puck Limburg

INHOUDSOPGAVE

- 6** **Column**
Verhalen achter een huiselijk tafereel
Suze Zijlstra
- 10** **Het grootste sieraad van een vrouw**
Annelore van Gool
- 26** **Promovendusinterview met Madeleijn van den Nieuwenhuizen**
“Deze geschiedenis is letterlijk stervende”
Sanne van den Brink en Noa Duijsens
- 28** **Trouwen met de buurjongen**
Judith Kraamwinkel
- 38** **Interview met Margriet Schavemaker**
Academic Butterfly
Noa Duijsens
- 43** **Opiniestuk**
Genderwrijving
Geertje Mak
- 46** **Oorlog, een blijde zaak?**
Yara de Lange
- 55** **Tip van de redactie**
- 56** **Recensies**
- 60** **Abstracts**

VERHALEN ACHTER EEN HUISELIJK TAFEREEL

Suze Zijlstra

Aan een tafeltje zitten twee vrouwen op houten stoelen: de een is gekleed in haar gemakkelijke huiskleding en de ander is duidelijk op bezoek. Ze drinken thee uit porseleinen servies, terwijl ze vermoedelijk de laatste nieuwtjes uitwisselen. Naast de ene vrouw zit nog een vrouw op de grond, duidelijk eenvoudiger gekleed, met een doosje in haar handen. Aan de andere kant staat een vrouw in vergelijkbaar eenvoudige kleding, blootsvoets, met een dienblad met schotels in haar handen. De vrouw die te gast is heeft een wit gelaat, de andere vrouwen hebben een bruine huidskleur.

De tekening geeft een kijkje in een huiselijk tafereel in achttiende-eeuws Batavia, maar natuurlijk moeten we ons afvragen hoe realistisch deze weergave is. Hoe kunnen we een tekening als deze gebruiken om meer te begrijpen over de samenleving in het gebied dat door de VOC bezet was?

Ik kwam de tekening tegen in de zoektocht naar mijn Aziatische en Europees-Aziatische voormoeders, waar ik de afgelopen jaren een boek over heb geschreven. Verre voorvaders van mij gingen in dienst van de VOC naar Azië. Daar vestigden ze zich en kregen ze kinderen met Aziatische vrouwen, die hiertoe veelal werden gedwongen. Hun Europees-Aziatische dochters waren gewilde huwelijkskandidaten. Zo trouwde ook mijn verre voorvader Coert Rosenquist met een 'mextise vrouw', Jacoba Happon, die een

Nederlandse vader had en een Aziatische moeder. Pas heel wat generaties later, tien jaar na de onafhankelijkheid van Indonesië, is mijn familie naar Nederland gemigreerd.

Het werd me tijdens de zoektocht al snel duidelijk dat vrouwen met een Europese vader, zoals Jacoba, af en toe in de bronnen te vinden zijn. Jacoba had haar vaders achternaam gekregen en werd gerekend tot de christelijke, Europese bevolking. Met Jacoba's Aziatische moeder lag het ingewikkelder. Zij had een lagere status, weinig vermogen en leefde waarschijnlijk in slavernij. Er zijn minder mogelijkheden om haar in het archief terug te vinden.

Dat wil niet zeggen dat je over vrouwen zoals Jacoba's moeder geen kennis kunt opbouwen. Er zijn genoeg bronnen die me konden helpen om een voorstelling te maken van hoe haar leven geweest zou kunnen zijn, al vraagt zo'n zoektocht wel om creativiteit. Zo werpen testamenten een blik op de familiebanden die bestonden in de VOC-samenleving. In testamenten van VOC-mannen worden Aziatische vrouwen vaak genoemd als moeder van hun kinderen. Ook in de wilsbeschikkingen van Europees-Aziatische vrouwen wordt een aantal Aziatische moeders een nalatenschap van hun dochter in het vooruitzicht gesteld.

Naast dergelijke geschreven bronnen zijn er tekeningen die de geschiedenis van Aziatische en Europees-Aziatische

Jan Brandes, *Theevisite in een Europees huis in Batavia*, ca. 23 januari 1779 - 26 augustus 1785, waterverf en potlood op papier, objectnummer: NG-1985-7-2-15. Rijksmuseum, Amsterdam.

vrouwen dichterbij brengen. De tekening van Jan Brandes, een Europeaan die een tijd in Azië verbleef en ook een zoontje kreeg met een Aziatische vrouw, is hier een voorbeeld van. De tekeningen zijn gemaakt vanuit zijn Europese blik. Door ze in de context te plaatsen konden ze me echter nog steeds helpen om een beeld te schetsen van de levens van mijn voorouders. Extra relevant voor een dergelijke context, was de inventaris van de nalatenschap: een zus van Jacoba Happon, Elizabeth genaamd, liet alles aan haar na.

Elizabeth woonde in Batavia, de plek waar deze tekening gemaakt is. Veel van de goederen die ze in bezit had zien

we in de tekening terug: houten meubels, schilderijen, rokken, een koperen kwispedor - de 'vaas' die je linksonder ziet, die gebruikt werd om in te spugen bij het kauwen van een betelnoot, een genotsmiddel. De mensen die Elizabeth in bezit hield, zijn lang niet allemaal op deze tekening afgebeeld: zoals de vrouwen die in de keuken werkten, de 'huisjongens', of de koetsier. Meer dan twintig mensen werden genoemd in de inventaris, alsof ze goederen waren.

Het is belangrijk om afbeeldingen als deze te combineren met andere bronnen, omdat er veel meer schuilgaat achter een tekening met een schijnbaar huiselijk

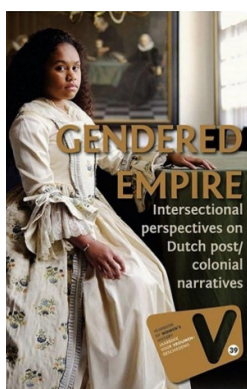
tafereel als deze. Je ziet niet de straffen die bij ongehoorzaamheid werden gegeven, of dat kinderen van tot slaafgemaakte vrouwen bij hun geboorte ook tot slaaf werden gemaakt. Je ziet niet dat in Elizabeths huishouden de jongen 'Fortuin' - waarschijnlijk een naam die hem bij verkoop was gegeven - 'gedrost' was: oftewel ontsnapt uit slavernij.

Het 'bezit' van Elizabeth laat zien hoe groot de verschillen waren tussen vrouwen in de koloniale samenleving en kleurt een tekening van een huiselijk tafereel verder in. De moeder van Jacoba

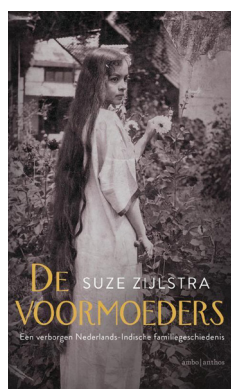
heb ik niet gevonden. Mijn zoektocht naar haar liet wel zien hoeveel vrouwenverhalen er nog te vertellen zijn en hoe belangrijk het is om alle mogelijke bronnen en creativiteit hiervoor in te zetten. Zo kunnen we meer begrijpen van de koloniale samenleving.

Suze Zijlstra is historicus gespecialiseerd in koloniale en maritieme geschiedenis. Ze studeerde en promoveerde aan de Universiteit van Amsterdam en is oud-redacteur van *Skript Historisch Tijdschrift*.

VERDER LEZEN?

Merve Tosun, 'Women at Home and Men Outdoors? Locating Enslaved People in Eighteenth-Century Batavia', *Gendered empire. Intersectional perspectives on Dutch post/colonial narratives*. Yearbook of Women's History 39 (2020) 41-

Suze Zijlstra, *De voormoeders. Een verborgen Nederlands-Indische familiegeschiedenis* (Ambo|Anthos 2021).

ATHENAEUM AB BOOKSELL

Van boeken krijg je nooit genoeg

www.athenaeum.nl

© Foto: Ewoud de Kat

Athenaeum Boekhandel

Athenaeum Boekhandel
& Nieuwscentrum
Spui 14-16, Amsterdam
020-5141460

Athenaeum Boekhandel Haarlem
Gedempte Oude gracht 70,
Haarlem
023-5318755

Boekhandel het Martyrium
Van Baerlestraat 170-172,
Amsterdam
020-6732092

Boekhandel Van Rossum
Beethovenstraat 30-32, Amsterdam
020-4707077

Athenaeum Boekhandel Zuidoost
Bijlmerplein 1009, Amsterdam
020-6226210

Nieuw

J. F. M. Trum, *Na de bevrijding worden vrouwelijke collaborateurs kaalgeknipt*. 1944. Regionaal Archief Nijmegen.

Annelore van Gool

HET GROOTSTE SIERAAD VAN EEN VROUW

GENDER EN HET KAALSCHEREN VAN 'MOFFENMEIDEN' TIJDENS DE NADAGEN VAN DE TWEEDE WERELDOORLOG

Kaalgeschoren en beklad met hakenkruizen. Tijdens het feestgedruis van de bevrijding werden 'moffenmeiden' overal in Europa op deze manier bestraft en vernederd voor hun vermeende (seksuele) relaties met Duitse soldaten. Waarom werden bij deze meisjes en vrouwen eigenlijk de haren afgeschoren?¹

(...) Aan de dametjes, die jaar in jaar uit met de moffen optrokken, haar eer te grabbel gooiden voor een bonnetje en een borrel, werd de belofte nagekomen: de koppen kaal! Temidden van een vrolijke menigte zaten ze daar, op een stoel, of zomaar op straat. En de tondeuse deed haar werk. Daar verdween het grootste sieraad van een vrouw, maar ook de grootste smaad voor een vrouw, die dat moet verliezen. (...) (8 mei 1945).²

Met genoegdoening schrijft de auteur van dit artikel in de krant *De Waarheid* over het kaalscheren van enkele 'moffenmeiden' in Amsterdam. Deze gebeurtenis stond niet op zichzelf. Het kaalknippen, besmeren met menie of pek en ridiculiseren van meisjes en vrouwen voor het oog van hun gemeenschap was een wijdverbreid fenomeen dat in de nadagen van de Tweede Wereldoorlog in Europa de kop op stak.³ Toen de Duitse bezetter van het toneel verdween, vierden mensen niet alleen uitgebreid feest op straat. Even zo luid als de uitroep van blijdschap klonk de vraag naar zuivering en bestrafing van landgenoten die gesympathiseerd hadden met de overheerser.⁴ Deze eis van vergelding gold ook voor vrouwen die ervan beticht werden intieme relaties met Duitse soldaten te zijn aangegaan. De 'moffenmeid' of 'moffenhoer' in Nederland, de *'tysgerpige'* (Duitse hoeren) in Denemarken en de Franse *'femme à boche'* (vrouw van een mof) stonden te boek als landverraadsters.⁵ De overtuiging was dat deze jonge meisjes en vrouwen door hun intimiteit met de vijandelijke troepen 'seksuele collaboratie' hadden gepleegd.

Het afscheren van hun haren werd een breedgedragen bestraffing. Hoewel er al tijdens de Duitse overheersing in enkele landen incidenten van kaalscheren waren voorgevallen, werd de handeling na de bezetting een vast onderdeel van de bevrijdingsrituelen.⁶

Dit artikel neemt het kaalknippen van 'moffenmeiden', dat vooral plaatsvond rond de bevrijdingsperiode, onder de loep. Historicus Monica Diederichs schreef in 2006 als eerste en enige in Nederland een monografie over bestrafing en vrouwen die relaties hadden met Duitse soldaten: *Wie geschoren wordt moet stilzitten*. In het werk van Diederichs, maar ook in andere Nederlandse (populair)wetenschappelijke literatuur, is het kaalscheren nooit het uitgangspunt van onderzoek. Bovendien leunen de Nederlandse auteurs sterk op de narratieve kracht van de gebeurtenissen.⁷ De verhalen over het kaalscheren van 'moffenmeiden' zijn nog lang niet uitverteld. Echter is er naast de persoonlijke getuigenissen ook een theoretisch raamwerk nodig om een completer inzicht te krijgen in het kaalknippen. In dit onderzoek staat daarom de vraag centraal in hoeverre gender als analytisch kader kan bijdragen aan het begrip van het kaalscheren van 'moffenmeiden'.

De invulling van het begrip gender is niet in beton gegoten, maar onderhevig aan verandering. Voor genderhistoricus Joan Wallach Scott is gender een onafhankelijke analytische categorie om machtsrelaties betekenis te geven. Inhoudelijk bepalen wat mannelijk of vrouwelijk is, vormt een politieke strijd. Daarnaast ziet Scott gender als een wezenlijk onderdeel van sociale verhoudingen, afhankelijk van factoren uit de omgeving

en opvoeding.⁸ Gender kan het politieke, culturele, economische en sociale met het persoonlijke verbinden.⁹ Bovendien helpt een theoretisch genderperspectief afstand te houden van het onderwerp en weg te blijven van morele oordelen en een scherpe dichotomie tussen slachtoffer- en daderschap.¹⁰

Door Scotts definitie van gender mee te nemen bij een onderzoek naar het kaalscheren, ontstaan vragen naar de culturele representatie van de sekseverschillen en de aanwezigheid daarvan in het politieke en maatschappelijke discours gedurende het proces van de bevrijding. Tijdens de bezetting paste de samenleving een meetlat van heersende normen rondom seksualiteit en gender toe op het gedrag van 'moffenmeiden'. Daarom richt dit onderzoek zich ook op de vermeende daden van de vrouwen en de heersende genderopvattingen die daaraan verbonden waren. Om te verklaren waarom het kaalscheren van 'moffenmeiden' als straf gold, zal er worden ingegaan op de betekenis van een beschuldiging van 'seksuele collaboratie' en de definiëring van 'de moffenmeid'. Daarnaast wordt de sociale realiteit voor de vrouwen meegenomen. Ten slotte zal het karakter en de symbolische betekenis van het kaalscheren bestudeerd worden, samen met de normen die vrouwen werden opgelegd.

'SEKSUELE COLLABORATIE' EN 'MOFFENMEID'

In Frankrijk, Noorwegen en Denemarken vond het kaalscheren al tijdens de bezetting plaats. Wat eerst heimelijke acties waren van individuen en het verzet, sloeg tijdens de bevrijding om naar een publiek schouwspel.¹¹ Vanuit Frankrijk bereikten berichten over het kaalknippen van 'moffenmeiden' ook België en Nederland. Zo ontvingen sommige Nederlandse vrouwen tijdens de bezetting alvast een anonieme kaart waarop de scheerbeurten in Frankrijk werd aangehaald als waarschuwing.¹² Het aantal Nederlandse

meisjes en vrouwen dat omgang had met Duitse militairen moet rond de 120.000 à 145.000 hebben gelegen.¹³ De vraag hoeveel vrouwen er precies zijn kaalgeschoren is voor Nederland tot dusver onbeantwoord gebleven, in tegenstelling tot enkele andere landen. Bovendien wordt aangenomen dat het kaalscheren bedoeld was voor vrouwen die te boek stonden als 'moffenmeiden'. Deze aanname is nooit onderbouwd met een onderzoek naar de achtergrond van de vrouwen die in Nederland zijn kaalgeschoren. Over de grens zijn er echter verschillen in wie er werd kaalgeknipt. Zo zijn in Noorwegen en Denemarken vrouwen uitsluitend kaalgeschoren als vergelding voor 'seksuele verbroedering' met de bezetter.¹⁴ Terwijl in Frankrijk en België vrouwen niet alleen kaalgeknipt werden voor 'horizontale of seksuele collaboratie', maar ook voor illegale handel met soldaten, verklipping van illegale activiteiten aan de bezetter of voor participatie aan een collaborerende organisatie.¹⁵

Ondanks de verschillende vormen van collaboratie, was de beeldvorming van het landverraad van vrouwen in België en Frankrijk voorzien van een seksuele lading. Deze perceptie van vrouwelijke collaboratie werd versterkt door het sensationele, seksuele en publieke element dat in het kaalscheren besloten lag en de representatie van de kaalgeschoren vrouwen achteraf.¹⁶ Waar het knippen van de haren van vrouwen voorheen werd ingezet als vergelding voor verschillende vormen van collaboratie, is de handeling langzamerhand gezien als een exclusieve straf voor de vrouwen die seksuele relaties hadden met de Duitse bezetter. Het geschoren hoofd, hoewel tijdelijk, werd een bewijs van seksuele schuld.¹⁷ 'Seksuele collaboratie', ingebeeld of niet, blijkt kortom cruciaal te zijn geweest voor de betekenis van het bestraffingsritueel. Dat vraagt om een toespitsing op de term.

In de Nederlandse historiografie is het begrip 'seksuele collaboratie' lange

tijd toegepast als een neutrale aanduiding.¹⁸ In de samenvoeging van de woorden ‘seksuele’ en ‘collaboratie’ lag echter de stille aanname besloten dat op dergelijke wijze sympathie uiten naar Duitse soldaten gelijk stond aan collaboreren. Hierbij gold het morele uitgangspunt dat de bevolking de vijandelijke bezetter op afstand moest houden. Vrouwen die relaties aangingen met Duitse soldaten beïnvloedden daar niet het verloop van de oorlog mee. Politieke en maatschappelijke duiding van deze seksuele relaties kan het gat tussen de symbolische betekenis en de daadwerkelijke invloed op de oorlog verduidelijken.

Meer dan als een eenvoudige acceptatie van de oorlogssituatie, voelden de seksuele relaties als een positieve be-

gedrag van een vrouw tijdens de bezetting kon aanleiding zijn om haar reputatie van vóór de oorlog op te rakelen en situaties uit haar privéleven erbij te halen als bewijs van losbandigheid.²² Er was sprake van dubbele schuld: naast landverraad betrof dit ook het seksuele ‘wangedrag’ van de vrouwen.²³ Het gedrag van ‘moffenmeiden’ werd afgekeurd en om dat morele oordeel een politiek-maatschappelijk lading te geven, is de discursieve constructie ‘seksuele collaboratie’ in het leven geroepen. Een persoonlijk gebeuren als het aangaan van een seksuele relatie werd daarmee opgeschaald tot een kwestie van nationaal belang.

In West-Europa werd het arresteren van vrouwen en meisjes vanwege ‘seksuele collaboratie’ in eerste instantie

“ER WAS SPRAKE VAN DUBBELE SCHULD: NAAST LANDVERRAAD BETROF DIT OOK HET SEKSUELE ‘WANGEDRAG’ VAN DE VROUWEN”

vestiging van de aanwezigheid van de bezetter.¹⁹ Het lijden van de rest van de bevolking speelde hierbij ook een rol. De sociale werkelijkheid werd door de bezetting anders ervaren: er ontstond een nieuwe scheiding tussen zij die hadden geprofiteerd van de oorlog en de rest van de samenleving.²⁰ In het woord ‘moffenhoer’ ligt het idee besloten dat er sprake was van een transactie: ze leverde ‘uit vrije wil haar “koopwaar” aan Duitse soldaten’, in ruil voor materiële zaken als voedsel en luxeartikelen.²¹ Daarnaast werd het seksuele aspect van ‘seksuele collaboratie’ geregeld overdreven en was het onderwerp van fantasie. Twijfelachtig

nergens in de nieuwe wetgeving tegen politiek verraad ondersteund.²⁴ Per land was de juridische beschouwing verschillend, maar in de meeste gevallen was er geen strafrechtelijk uitsluitel of het aangaan van een (seksuele) relatie met de bezetter wel als collaboratie bestraft kon worden. Veel ‘moffenmeiden’ werden toch gearresteerd, ondervraagd of voorgeleid vanwege plaatselijke interpretaties van bevelen van hogerhand. Vaak met de argumentatie dat sociale onrust zo voorkomen kon worden.²⁵ In Nederland paste Het Militair Gezag zich vervolgens aan deze gebeurtenissen aan en zag het als passend met het rechtsgevoel van direct na de bevrijding.²⁶

Net als ‘seksuele collaboratie’ is ook ‘moffenmeid’ een problematische term. De aanduiding ‘moffenmeid’, in eerste instantie door de directe omgeving in de mond genomen, bevat ook nu nog een stigma dat de realiteit reduceert tot een archetype en dat situationele verschillen verbloemt. Zowel in Denemarken als Nederland was er tijdens en na de bezetting, ook in academische teksten, sprake van een stigmatisering en stereotypering van ‘moffenmeiden’. Zo werden ze beschreven als losbandige vrouwen uit de laagste sociaaleconomische klasse van de samenleving.²⁷ Recentere Nederlandse studies richten zich daarentegen uitsluitend op ‘moffenmeiden’ die spraken van liefde voor een Duitse soldaat zonder politieke bijbedoelingen.²⁸ De Deense historicus Anette Warring maakte met haar onderzoek duidelijk dat de groep ‘tysgerpige’ in werkelijkheid een complexe samenstelling kende. De vrouwen waren nauwelijks met elkaar vergelijkbaar wat betreft leeftijd en sociale achtergrond, hoewel een substantieel gedeelte jong was en in moeilijke sociale omstandigheden verkeerde.²⁹

De groep ‘moffenmeiden’ bestond uit sekswerkers, vrouwen met een vaste of meerdere losse relaties, een verlovings of een huwelijk. Daarnaast waren er vrouwen die openlijk associeerden met Duitse soldaten, in dienst waren bij de bezetter of politiek sympathiseerden met nazi-Duitsland en daardoor intiemer werden met individuele soldaten. Omgaan met de avances van een Duitse militair was niet altijd makkelijk: aan de ene kant moesten vrouwen de afkeuring van hun familie en omgeving ervaren, aan de andere kant kon een afwijzing ook negatieve gevolgen hebben.³⁰ Sommige vrouwen kunnen zich gedwongen hebben gevoeld, maar er waren evengoed ook mogelijkheden voor vrouwen om vrijwillig een relatie te krijgen met militairen. De aanwezigheid van soldaten was groot, terwijl echtgenoten weg van huis konden zijn

**“HET KAALKNIPPEN
RAAKTE DE
VROUWEN IN HUN
VROUWELIJKHEID
EN UNICITEIT.
BOVENDIEN WAS ER
SPRAKE VAN DE-
SEKSUALISERING.
ZE MOESTEN
ONAANTREKKELIJK
ZIJN OM TE WORDEN
ONTWAPEND”**

vanwege de tewerkstelling. Ten slotte kon het gemakkelijker zijn om een Duitser te ontmoeten zonder dat de omgeving daarvan op de hoogte was, helemaal als de vrouwen in dienst waren bij de bezetter of ingekwartierde soldaten in huis hadden.³¹

Het is lastig te beoordelen hoe deze onderlinge verschillen in contact van belang waren voor de bestraffing, omdat de eigen interpretaties van lokale partijen een rol speelden. Op sommige plaatsen werden vrouwen opgepakt omdat ze tijdens de bezetting gezien waren met een soldaat, terwijl elders de vrouwen met een amoureuze verhouding of juist diverse relaties werden gearresteerd.³² Duidelijk is dat ongeacht het motief van de vrouwen, de intimiteit met de Duitse militairen, op welke manier dan ook, voor de omgeving een aanvaarding betekende van de aanwezigheid van de bezetter, waardoor het als collaboratie werd beschouwd. Een uiteenzetting van de beschuldigingen verklaart echter niet waarom de meisjes en vrouwen juist met kaalscheren werden bestraft.

HET LICHAAM VAN DE VROUW ALS STRIJDTONEEL

Men voerde het scheren op allerlei plekken uit: binnenshuis, in de verhoorkamer, bij de kapper, in het interneringskamp, maar bovenal op straat. Een belangrijke misconceptie is dat het kaalscheren spontaan ontstond in de context van een woedende menigte. Niet alleen voor de 'kappers', maar ook voor de meisjes en vrouwen kwamen de scheerbeurten vaak allesbehalve onverwachts. Lokale autoriteiten konden betrokken zijn of waren zelfs actieve deelnemers.³³ Overleg vond soms al voor de bevrijding plaats.³⁴ Bij het knippen dat publiekelijk plaatsvond, had de aanwezigheid van de menigte een extra vernederend effect. Het kaalscheren moest daarom vaak door zoveel mogelijk mensen gezien worden. Nadat de vrouwen op een podium of balkon waren kaalgeschoren, werden ze uitvoerig gefotogra-

feerd en rondgeleid door de straten.³⁵

Uit de foto's blijkt hoezeer de scheerbeurten er als ceremonies uitzagen, uitgevoerd met alle pracht en praal van een ludiek carnavalesk festival.³⁶ Er werd gekozen voor strategische plekken die doortrokken waren geweest van de bezetter. Met het knippen werden deze plaatsen van macht teruggeëist, met de vrouwen in onderdanige positie. Dankzij het gebruik van de nationale vlag en het volkslied reconstrueerden de participanten een eenheid als volk, waar de 'moffenmeid' als gezamenlijk onderwerp van spot door haar buitenstaanderspositie aan bijdroeg.³⁷ Andere aspecten van het kaalscheren doen denken aan charivari's. Deze volksgerichten vonden vanaf de zestiende eeuw plaats in Frankrijk, de Zuidelijke Nederlanden en Noord-Brabant. In charivari's werden mensen, maar vooral vrouwen die zich niet hadden gehouden aan huwelijks- of seksualiteitsconventies, publiekelijk bespot.³⁸

De scheerbeurten van 'moffenmeiden' waren bovenal een bestraffing en moesten als voorbeeld dienen voor de rest van de samenleving. De uiterlijke vorm voltrok zich daarbij langs een schaal van diverse traditionele verschijnselen. Deze vergelijkingen moeten eerder opgevat worden als onbewust toegepast in het proces, dan als vooraf bedacht. Het kaalscheren lag tussen carnavaal en sociaal gerecht; tussen een spontane actie van vooral jongemannen en een bedachte groepsmanifestatie.³⁹ Dat vaak adolescenten jongens en mannen de straf uitvoerden, betekent niet dat het simpelweg een man tegen vrouw-situatie was. Er waren geregeld vrouwen die het stonden toe te juichen of zelfs de schaar hanteerden.⁴⁰ Desondanks toont een genderanalyse van de symboliek rondom het kaalscheren dat de overkoepelende gedachte achter de bestraffing in essentie misogynistisch was.

Op allerlei manieren ondergingen mannelijke 'foute' landgenoten fysieke vernederingen en lijfstraffen tijdens

de bevrijding. Heel af en toe kwam het voor dat een man de tondeuse te wachten stond.⁴¹ Dit was zo sporadisch dat geconcludeerd kan worden dat het kaalscheren als bestraffing vooral voor vrouwen bedoeld was. Ook als de vrouwen op andere wijze gekleineerd werden, stond het afscheren van hun haren altijd centraal.⁴² De seksualiteit en het lichaam waren bovendien alleen bij vrouwen een belangrijke kwestie. In tegenstelling tot mannen, kwam het bij vrouwen voor dat ze geheel naakt vernederingen ondergingen en dat er bijvoorbeeld op hun borsten geklad werd.⁴³

De haren afknippen van vrouwen komt als straf voor een seksuele zonde al eeuwenlang voor.⁴⁴ Antropologen twijfelen er niet aan dat haarrituelen seksuele connotaties kunnen dragen.⁴⁵ Haren helpen bovendien met het differentiëren van de genderidentiteit: voor mannen gelden andere normen dan voor vrouwen als het gaat om haardracht. Het haar van vrouwen is een groot aspect van de culturele definitie van vrouwelijkheid en de mogelijkheid voor een vrouw om uniek te zijn. Vrouwen identificeren zich bovendien vaker met hun hoofdhaar dan mannen, bij wie lichaamshaar en gezichtshaar weer belangrijker zijn. Ook lengte speelt een rol: het hebben van lang haar wordt in de regel als vrouwelijk opgevat. De combinatie van vrouwelijkheid en haar kent bovendien een lange traditie in de Europese mythologie met voorbeelden als *Lorelei* en *Rapunzel*.⁴⁶ In dit laatste sprookje worden de haren van het meisje afgeknipt als straf voor onaanvaardbaar seksueel gedrag. Het kaalknippen raakte de vrouwen in hun vrouwelijkheid en uniciteit. Bovendien was er sprake van de-seksualisering. Ze moesten onaantrekkelijk zijn om te worden ontwapend.⁴⁷ Zo spreken krantenberichten over het verwijderen van 'het grootste sieraad van de vrouw' wat 'haar den lust [zou] ontnemen om te proberen onder de officieren van het Britsche leger haar net uit te gooien'.⁴⁸ Op de

achtergrond speelde hierbij het politieke proces van oorlog en bevrijding en de rol van de vrouw daarin een grote rol.

HERSTELLEN VAN TRADITIONELE GENDERPATRONEN

Tijdens de bezetting heerste in de publieke opinie het idee dat het door de oorlogssituatie zeer slecht gesteld was met het zedelijk welzijn en de morele deugd van jongeren en vrouwen.⁴⁹ Genderhistorici Sandra Gilbert en Michelle Perrot verklaren dat politieke bedreigingen soms worden gerepresenteerd in het kader van gender, dat op die manier een tijdloze kwaliteit toegeschreven krijgt. Als er politieke onrust is, wordt dit geïnterpreteerd als het omverwerpen van de 'natuurlijke orde'. Oorlog is de ultieme vorm van wanorde die deze omverwerping teweeg zou brengen.⁵⁰ In de Tweede Wereldoorlog ontstonden verscherpingen in wat acceptabel en onacceptabel seksueel gedrag zou zijn. Voor de invulling hiervan werden traditioneel gevormde genderpatronen van voor de oorlog herroepen, waarin de vrouw hoorde te voldoen aan verwachtingen als trouw en opoffering, en seksualiteit in het teken stond van reproductie, huwelijk en moederschap.⁵¹ Daarnaast raakt het nationaliteitsgevoel in oorlogsen crisistijd sterk verbonden met biologische concepten als nalatenschap en afkomst. Deze toestand van morele paniek tijdens de bezetting werd verergerd door de aanblik van relaties tussen 'moffenmeiden' en militairen.

Intieme relaties tussen lokale vrouwen en Duitse soldaten daagden niet alleen de geaccepteerde normen en moraal rond sekse, sekseverhoudingen en seksualiteit uit. Ze belichaamden en vestigden tevens de aandacht op het hele conflict van de bezetting zelf, waarbij politiek explosieve kwesties van verovering en afkomst betrokken waren. Het vormde in de ogen van de bevolking een bedreiging voor de natie, want de vrouw had de taak de toekomstige generatie te baren.⁵²

Wiel van der Randen, *Moffenmeiden ingesmeerd met pek*, Mei 1945. Bron: Wikimedia Commons

Deze tendens was volgens de theorie van Gilbert en Perrot versterkt rond de bevrijding. Als oorlog seksuele wanorde betekent, impliceert vrede daarmee een terugkeer naar 'bekende' of traditionele genderpatronen.⁵³

Het kaalscheren van 'moffenmeiden' was een vast onderdeel van de bevrijding, en daarmee van de overgang van oorlog naar vrede. Rituelen waarbij haren worden afgeschoren, geven vaak een mythisch, oftewel 'magisch', keerpunt aan. De publieke symboliek rondom rituelen verandert de status quo, niet op een fysieke, maar op een mythische manier.⁵⁴ Zo kan een kroningsceremonie een prins tot een vorst maken. Vanuit dit perspectief krijgt het kaalscheren een functie van het bewerkstelligen van een terugkeer naar de 'traditionele' seksuele moraal, waarbij de vrouw op haar plaats wordt gezet volgens een aan haar toegekend rolpatroon.

De vrouwelijke lichamen werden toegeëigend door de gemeenschap. Door de haren af te knippen, werd het de vrouw verboden de aspecten terug te krijgen die zouden bijdragen aan een bepaald idee van vrouwelijkheid.⁵⁵ De samenleving maakte duidelijk dat het gedrag van de 'moffenmeiden' ontoelaatbaar was. Dat ging niet alleen over het verraderlijke aspect van de relaties, maar ook over haar seksuele gedrag. Deze les werd voor elke vrouw belangrijk geacht.

Het kaalscheren raakte niet alleen de 'moffenmeiden' in hun vrouwelijkheid of legde een bepaald idee van vrouw-zijn op aan andere vrouwen. Het was ook een middel om de verloren mannelijke moraal mee te repareren. Na de oorlog eisten mannen opnieuw hun dominantie in de publieke ruimte op. Het belang van de vrouw werd gereduceerd tot haar baarmoeder, met twee stereotypen

gevisualiseerd: aan de ene kant bestond er de eerbiedwaardige en vaderlandslievende moeder, die het zwaar te verduren had gehad. Aan de andere kant was daar de hardvochtige ‘moffenhoer’.⁵⁶ Diverse auteurs hebben de handeling van het kaalscheren in Frankrijk aan de hand van beeldvorming geanalyseerd als een symbolisch moment waarbij de mannelijke moraal kon worden hersteld. De bevrijding was volgens hen de gelegenheid waarop het land de episode van vernedering, lijden en frustratie voor de Franse man achter zich kon laten en zich heruitvond als een mannelijke, strijdbare en heldhaftige republiek.⁵⁷ De knipbeurten van vrouwelijke collaborateurs waren een uiting van dit gevoel en ontwikkelden zich zodanig tot een veelvoorkomend en wijdverbreid fenomeen.⁵⁸

Onderzoek naar de Eerste Wereldoorlog heeft een vergelijkbare analyse opgeleverd. Volgens Gilbert bestond er destijds een klimaat waarin nationale angsten als een crisis van mannelijkheid werden omschreven.⁵⁹ In de jaren twintig, analyseert ook historicus Kevin Passmore, was de overtuiging dat de orde alleen kon worden hersteld door een terugkeer naar vooroorlogse genderverhoudingen wijd-

verbreid. Daarnaast moest de mannelijke kameraadschap van het leger worden toegepast op de burgermaatschappij, die decadent zou zijn geworden door vrouwelijk materialisme en egoïsme.⁶⁰ Eveneens na de Eerste Wereldoorlog waren er in Frankrijk en België vrouwen kaalgescheren omdat ze beschuldigd waren van relaties met de vijand. De gebeurtenissen werden destijds door de Nederlandse pers opgepikt.⁶¹ Hoewel het kaalscheren ook door de nazi's is toegepast op politieke vrouwelijke vijanden en vrouwen die een Joodse partner hadden, acht historicus Rianne Oosterom de kans groter dat men in Nederland nog afwist van het kaalscheren na de Eerste Wereldoorlog in België. In pamfletten en een lokale enquête werd destijds gerefereerd aan het feit ‘dat de Belgen hetzelfde [deden] in de vorige oorlog, wat toen evenzoveel lol veroorzaakte.’⁶² Uitvoerige vergelijkingen tussen de manifestaties van kaalscheren tijdens de twee wereldoorlogen zouden in toekomstig onderzoek daarom lonen.

CONCLUSIE

Gender als analytisch kader zorgt voor een beter begrip van het kaalscheren van ‘moffenmeiden’. Verschillende aspecten

tonen aan dat het een bestraffing voor vrouwen was. Zo maakte de betekenis van 'seksuele collaboratie' in juridische en politiek-maatschappelijke zin een persoonlijke daad van een vrouw tot een gegeven van nationaal belang. Er was bij deze beschuldigingen sprake van een specifieke meetlat van normen rondom seksualiteit en gender in de Tweede Wereldoorlog. De 'moffenmeiden' hadden volgens hun landgenoten niet alleen codes van patriottisme, maar ook codes van vrouwelijk gedrag overschreden. Het is het laatstgenoemde aspect van hun overtreding dat op de voorgrond werd geplaatst. De symboliek rond het kaalscheren toont hoe de vrouwen geraakt werden in hun vrouwelijkheid en uniciteit en zo 'ontwapend' werden.

Daarnaast zet het toepassen van een genderperspectief op het 'kaalscheren' de gehele periode van Duitse bezetting en bevrijding in een ander daglicht. De vrouw, haar lichaam en seksualiteit werden in oorlogstijd opgevat als toebehorend aan de natie. De bevrijdingsperiode was niet zomaar een moment waarop naties zichzelf opnieuw wilden uitvinden. De vrede betekende ook een herstel van morele en seksuele orde; een terugkeer

naar vooroorlogse genderpatronen en een reparatie van de mannelijke moraal. Het kaalscheren speelde een rol in deze ontwikkeling en werd zo een veelvoorkomend en wijdverbreid fenomeen.

Er is nog altijd veel onduidelijk over de Nederlandse 'moffenmeid' en het kaalknippen. Dit artikel heeft gaten in de historiografie blootgelegd die door middel van bron- en micro-onderzoek kunnen worden gedicht. Ook een vergelijkende studie naar andere conflicten en overgangen van oorlog naar vrede zou lonen. Het kaalscheren van vrouwen in de nadagen van de Tweede Wereldoorlog is een onderwerp dat aan de hand van tal van invalshoeken kan en nog moet worden ontleed, maar dat een genderinterpretatie daarbij van toepassing moet zijn, staat buiten kijf.

Annelore van Gool studeerde Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en de Alma Mater Università di Bologna van 2018 tot 2022 en is geïnteresseerd in postkoloniale geschiedenis, gendergeschiedenis en publieksgeschiedenis. Momenteel studeert Van Gool Radiofonische Kunsten aan het Royal Institute for Theatre, Cinema & Sound (RITCS) in Brussel.

Eindnoten

1. Deze tekst is een bewerking van Annelore van Gools bachelorscriptie *Het grootste sieraad van een vrouw. Gender en het kaalscheren van 'moffenmeiden' tijdens de nadagen van de Tweede Wereldoorlog*, dat ze in 2021 schreef onder begeleiding van historicus Peter Romijn.
2. *De Waarheid* (8 mei 1945), ontleend aan: Monica Diedrichs, *Wie geschoren wordt moet stilzitten. Nederlandse meisjes en vrouwen die in de periode 1940-1945 omgang hadden met Duitse militairen* (Soesterberg, herziene druk, 2015) 164.
3. Het kaalscheren is bijvoorbeeld vastgelegd in Frankrijk, België, Nederland, Italië, Noorwegen, Denemarken, Polen, Tsjechië, Griekenland en Algerije (destijds onder Franse overheersing): Anette Warring, 'Intimate and Sexual Relations', in: Robert Gildea, Olivier Wieviorka en Anette Warring eds., *Surviving Hitler and Mussolini. Daily Life in Occupied Europe* (Oxford; New York 2006) 88.
4. Peter Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig. Politiek beleid inzake de strafrecht en reclassering van 'foute' Nederlanders 1945-1955* (Amsterdam 2002) 9.
5. In dit artikel wordt de Nederlandse historiografie naast de invloedrijkste internationale studies geplaatst. Deze selectie is afkomstig uit Denemarken, Frankrijk en Vlaanderen en is begrensd omdat het om alleen Nederlandse of naar het Engels vertaalde teksten gaat.
6. Fabrice Virgili, *Shorn Women. Gender and Punishment in Liberation France*. Vertaling John Flower (Oxford; New York 2002) 20-21.
7. Rianne Oosterom, *Moffenmeiden, over soldatenliefjes, knip-pers; een geschiedenis in verhalen* (Amsterdam 2019); Steffie van den Oord, *Liefde in oorlogstijd* (Amsterdam; Antwerpen 2002); Jan Hopman, *De wedergeboorte van een moffenmeid: een verzuagen familiegeschiedenis* (Amersfoort 2016); Monica Diedrichs, *Herinneringen van een 'Moffenkind'* (Soesterberg 2020).
8. Joan W. Scott, 'Gender: A Useful Category of Historical Analysis' *The American Historical Review* 91:5 (1986) 1053-1075, aldaar 1068.
9. Joan Scott, 'Women and War. A Focus for Rewriting History', *Women's Studies Quarterly* 12:2 (1984) 2-6, aldaar 3.
10. Jolande Wuihuis, *De jurk van de kosmonaute. Over politiek, cultuur en psyche* (Amsterdam 1995) 182.
11. Diedrichs, *Wie geschoren wordt moet stilzitten*, 142.
12. Op de briefkaart, gedateerd 14 augustus 1944, stond aangekondigd: 'De mof waarmee jij vrijt, gaat spoedig aan de haal, als Neerland is bevrijd draag jij je kopje kaal!': Diedrichs, *Wie geschoren wordt moet stilzitten*, 170.
13. Ibid, 35.
14. Warring, 'Intimate and Sexual Relations', 88-89; Macheld De Metsenaere en Sophie Bollen, 'Schandelijke liefde. Sentimentele collaboratie en haar bestrafing in België na de Tweede Wereldoorlog', *Wetenschappelijke Tijdingen. Orgaan van de Vereniging voor Wetenschap, Vereniging voor Wetenschap Antwerpen* 3 (2007) 228-259, aldaar 231.
15. Virgili, *Shorn Women*, 11.
16. De Metsenaere en Bollen, 'Schandelijke liefde', 230.
17. Virgili, *Shorn Women*, 37.
18. Diedrichs, *Wie geschoren wordt moet stilzitten*, 15.
19. Virgili, *Shorn Women*, 36.
20. Ibid, 34; op te maken uit de verklaring van Leen Bode, in: Oosterom, *Moffenmeiden*, 68.
21. 'Van alles wat. "Heur haar af!"', *De Nieuwe Gazet* (25 september 1944), 2, ontleend aan: Van Loon, 'De geschorene en de scheerster', 66.
22. Virgili, *Shorn Women*, 35.
23. Oosterom, *Moffenmeiden*, 9; Diedrichs, *Wie geschoren wordt moet stilzitten*, 194; Warring, 'Intimate and Sexual Relations', 121.
24. Warring, 'Intimate and Sexual Relations', 122.
25. Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 10 a: Het laatste Jaar I* (Den Haag 1980) 557; Diedrichs, *Wie geschoren wordt moet stilzitten*, 157; A.D. Belinfante, *In plaats van bijtjesdag. De geschiedenis van de Bijzondere Rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog* (Assen 1978) 83; Afwikkelingsbureau Militair Gezag Overzicht der Werkzaamheden van het Militair Gezag gedurende de Bijzondere Staat van Beleg 14 september 1944 – 4 maart 1946, (z.p., z.j.) 260; De Metsenaere en Bollen, 'Schandelijke liefde', 231; Virgili, *Shorn Women*, 10 en 18-19.
26. Afwikkelingsbureau Militair Gezag Overzicht der Werkzaamheden van het Militair Gezag gedurende de Bijzondere Staat van Beleg 14 september 1944 – 4 maart 1946, (z.p., z.j.) 260.
27. Anette Warring, *Tyskerpiger – under besættelse og resopgør* (Kopenhagen 1994) 246; Diedrichs, *Wie geschoren wordt moet stilzitten*, 16 en 41-44.
28. Oosterom, *Moffenmeiden*; Van den Oord, *Liefde in oorlogstijd*.
29. Warring, *Tyskerpiger*, 247.
30. Warring, 'Intimate and Sexual Relations', 90.
31. Ibid, 91.
32. Oosterom, *Moffenmeiden*, 64.
33. Virgili, *Shorn Women*, 168.
34. In de gemeente Den Haag wilden men met het kaalscheren niet alleen straffen, maar ook een waarschuwing aan anderen uitgeven vanwege "het grote gevaar voor de volksgezondheid dat van deze 'dames' uitgaat". Hiermee werden seksueel overdraagbare ziektes bedoeld. In Hillegom en een aantal gemeentes in Zeeland betrokken bestuurders bewust de Binnenlandse Strijdkrachten bij het openbaar kaalscheren om zo de volkswoede in toom te houden: Diedrichs, *Wie geschoren wordt moet stilzitten*, 157 – 159 en 161 en 167.
35. Diedrichs, *Wie geschoren wordt moet stilzitten*, 168; Virgili, *Shorn Women*, 187.
36. Corran Laurens, "La Femme au Turban", in: H.R. Kedward en Nancy Wood eds., *The Liberation of France* (Oxford 1995) 155-179, aldaar 174.
37. De symbolische betekenis van lieux de memoires bij het kaalscheren is uitvoerig uiteengezet door Catherine Van Loon: Van Loon, 'De geschorene en de scheerster', 71.
38. Gerard Rooijackers, 'Charivarek gedrag als maatschappelijk ritueel', *Volkskundig Bulletin. Tijdschrift voor Nederlandse cultuurwetenschap* 15 (1989).
39. Michael Kelly, *The Cultural and Intellectual Rebuilding of France after the Second World War* (New York 2004) 111; Diedrichs, *Wie geschoren wordt moet stilzitten*, 170.
40. Van Loon, 'De geschorene en de scheerster', 74.
41. Diedrichs, *Wie geschoren wordt moet stilzitten*, 167.
42. Kelly, *The Cultural and Intellectual Rebuilding of France after the Second World War*, 113.
43. Virgili, *Shorn Women*, 192.
44. Oosterom, *Moffenmeiden*, 97.
45. E.R. Leach, 'Magical Hair', *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 88:2 (juli- december 1958), 147-164, aldaar 150.
46. Antony Synott, 'Shame and Glory: A Sociology of Hair', *The British Journal of Sociology* 38:3 (september 1987) 381-413, aldaar 382-384 en 410.
47. Van Loon 'De geschorene en de scheerster', 60.
48. "Van alles wat. 'Heur haar af!'", *De Nieuwe Gazet* (25 september 1944), 2, ontleend aan: Van Loon, 'De geschorene en de scheerster', 61; *De Waarheid* (8 mei 1945), ontleend aan: Diedrichs, *Wie geschoren wordt moet stilzitten*, 164.
49. Warring, 'Intimate and Sexual Relations', 91.
50. Joan Scott, 'Women and War', 4.
51. Diedrichs, "Moffenmeiden", 47; Scott, 'Women and War', 4.
52. Diedrichs, "Moffenmeiden", 47.
53. Scott, 'Women and War', 4.
54. Leach, 'Magical Hair', 162 en 151.
55. Virgili, *Shorn Women*, 186.
56. De Metsenaere en Bollen, 'Schandelijke liefde', 258.
57. Kelly Ricciardi Colvin, *Gender and French Identity after the Second World War. Engendering Frenchness* (Oxford; Londen; New York 2019) 5.
58. Virgili, *Shorn Women*, 219.
59. Scott, 'Women and War', 3.
60. Kevin Passmore, 'Europe' in: Passmore eds., *Women, gender and fascism in Europe, 1919-45* (New Brunswick 2003) 235-268.
61. Oosterom, *Moffenmeiden*, 99.
62. Ibid, 101.

DUIKEN IN DE DAGBOEKEN VAN DE DOLLE MINA'S? BIJ ATRIA KAN DAT

Archivaris Bettemiek Grijns (28) vertelt hoe ze de verhalen uit de vrouwenbeweging doorgeeft.

Hoi Bettemiek! Jij bent archivaris, wilde je dat altijd al worden?

Tijdens mijn bachelor (Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam) moest ik een onderzoek doen voor het vak micro-geschiedenis. Toen bezocht ik voor het eerst een archief. Daar kreeg ik een blauw mapje met daarin een dagboek aangereikt, zorgvuldig dichtgeknoopt met een wit lint. In mijn studie had ik tot op dat moment nog bijna niets gelezen van vrouwelijke historici, laat staan geleerd over vrouwen uit de geschiedenis. In het dagboek, vol beschrijvingen over het dagelijks leven, kwam ik opeens wél veel diverse verhalen van en over vrouwen tegen. Het zette me aan het denken. Wie bepaalt wat er in een archief belandt, wat er in een mapje wordt gestopt, waar we een strikje omheen doen? De stukken, bronnen, foto's en teksten die we bewaren zijn zo bepalend in hoe we onze geschiedenis doorgeven.

Hoe kwam je bij Atria terecht?

Als masterstudent kwam ik vaak in de rijkgevulde bibliotheek van Atria: je kunt er rustig studeren én gratis koffie drinken. Bij mijn eerste baan had ik het naar mijn zin, maar ik voelde geen persoonlijke connectie met het materiaal waarmee ik werkte. Toen Atria een nieuwe archivaris zocht, stuurde bijna al mijn vrienden mij de vacature door. 'Dit ben jij!', zeiden ze.

"VAN EEN SAAI LEVEN GAAT ZELFS EEN SCHIMMEL DOOD" JOHANNA WESTERDIJK

Bij Atria zit je dus goed op je plek?

Dat ik hier nu werk, met materiaal dat UNESCO werelderfgoed is, is wel heel bijzonder. Het voelt ook als een grote verantwoordelijkheid, elke dag bezig zijn met archieven van pioniers van groot formaat. Hun verhalen ontbreken nog veel te vaak in de geschiedenis die het meest doorgegeven wordt. Als wij het niet bewaren, dan gaan die verhalen dus verloren. Terwijl ik juist wil dat iedereen ze kent. Maar het is vooral heel tof om meer te weten te komen over deze vrouwen: wie ze waren, hoe ze werkten. Hun archieven vertellen zo veel over hoe en waarom zij streden voor gelijke rechten. De vrouwenbeweging is vaak een persoonlijke strijd, men lette daarom ook goed op elkaar. 'Veel groeten en zorg goed voor jezelf. En als het teveel wordt, laat het mij dan weten' is een van de afscheidsgroeten die ik tegenkwam in persoonlijke brieven in het archief van Atria.

Wat hoop je te bereiken bij Atria?

'Zonder documentatie geen geschiedenis', zei Rosa Manus (één van de stichters van IA V, nu Atria). Bij Atria willen we graag dat alle vrouwen zich kunnen herkennen in onze collectie. Te vaak zijn veel groepen vrouwen, bijvoorbeeld vrouwen van kleur, vluchtelingen- en migrantenvrouwen en vrouwen uit lagere inkomensklassen, onderbelicht gebleven in onze archieven. We hebben nog een lange weg te gaan, maar zijn bezig met een inhaalslag. Het is bijzonder om daaraan bij te dragen.

Wil je afsluiten met je favoriete *inspirational quote*?

Dan moet ik natuurlijk eigenlijk kiezen voor iets als 'If you don't like something, change it. If you can't change it, change your attitude', van schrijfster Maya Angelou. Maar, 'van een saai leven gaat zelfs een schimmel dood' moet ik altijd grinniken. Dat is een citaat van Johanna Westerdijk. Zij was de eerste vrouwelijke hoogleraar in Nederland, in de ziekteleer der planten.

Wil je ook lid worden van onze bibliotheek en toegang tot onze online en offline collectie? Studenten betalen het eerste jaar maar €10!

Schrijf jij je scriptie over gender of emancipatie? Meld je dan aan voor de Johanna Naberprijs en maak kans op een geldprijs van €500!

Kijk voor meer informatie op: www.atria.nl

atria
Kennisinstituut
voor Emancipatie en
Vrouwengeschiedenis

“DEZE GESCHIEDENIS IS LETTERLIJK STERVENDE”

INTERVIEW MET MADELEIJN VAN DEN NIEUWENHUIZEN OVER GENDER EN MACHT

Sanne van den Brink en Noa Duijsens

Madeleijn van den Nieuwenhuizen is rechtshistoricus en mediacriticus. Naast het beheer van haar populaire instagramaccount *Zeikschrift*, promoveert ze momenteel aan de City University of New York en schrijft ze voor diverse Nederlandse media. *Skript Historisch Tijdschrift* sprak Madeleijn over de start van *Zeikschrift*, haar onderzoek naar handelingsbekwaamheid en de rol van gender in de mediawereld.

DE FEMINISTISCHE ROOTS VAN ZEIKSCHRIFT

Iedereen die iets wil oprichten, moet klein beginnen. Hoewel Madeleijn momenteel ruim 82.000 volgers heeft op haar instagramaccount *Zeikschrift*, gold deze regel ook voor haar. Madeleijn wist in 2016 dat ze een visueel archief wilde samenstellen van dingen die ze als kwalijk zag in de media, maar hoe dit er precies uit zou gaan zien, of wie haar publiek zou worden, wist ze nog niet. “Ik twijfelde erover. Enerzijds vond ik het prima als niemand het zou lezen. Als historicus wilde ik het namelijk gewoon documenteren. Het meer mediagerichte deel van mij vond het wel fijn dat mensen het zouden zien.” Dat laatste bracht haar uiteindelijk bij een feministische facebookgroep, waar ze reclame begon te maken voor *Zeikschrift*. Langzaam leidde dat tot de eerste paar volgers. “Het was best guerrilla in die

tijd,” aldus Madeleijn, “zo heb ik een keer voor tweehonderdvijftig euro aan stickers met foute tijdschrift quotes laten maken en die naar mijn volgers gestuurd om te verspreiden.”

Hoewel Madeleijn via *Zeikschrift* vandaag de dag regelmatig gendergerelateerde berichten deelt, was dit oorspronkelijk niet haar intentie van haar account. Het onderwerp was echter onvermijdbaar. “Als je een kritisch platform over media begint, raak je per definitie ook aan het thema gender. Ook al zijn veel bladen verschillend in visie of onderwerpskeuze. Je hebt Autoweek, een ondernemersblad als de Quote, of traditionele vrouwenbladen als *Libelle* of *LINDA*.” Waar de bladindustrie in de afgelopen jaren minder conservatief en exclusief is geworden, bestaat de gendertypering nog steeds. Man-

Bron: Tatjana Almulj

nen worden stoerder aangesproken, met de nadruk op spierkracht en wetenschap, terwijl vrouwenbladen veel vaker gaan over botox, mode en relatieperikelen. Deze stereotyperingen hebben volgens Madeleijn grotere gevolgen dan je in eerste instantie zou denken. “Het is op het eerste gezicht niet schadelijk, maar leidt uiteindelijk tot *death by a thousand papercuts*. Je ziet het echoen in reclames: mannen als onhandige vaders, vrouwen op leeftijd voor wier gezeur de echtge-

interviewen. Ik had echter een breed publiek op sociale media om uit te putten. Ik besloot mijn methodologie aan te passen, zodat niet alleen ikzelf mensen zou interviewen, maar anderen hun opa’s, oma’s of burens konden interviewen via een handleiding. Toen ik via *Zeikschrift* mijn idee deelde, kreeg ik veel reacties.” Via een interview in de *Volkskrant* en andere media-aandacht meldden uiteindelijk meer dan driehonderd deelnemers zich aan om geïnterviewd te worden. “Toen realiseer-

“EEN PHD VEREIST EEN LANGE ADEM EN UITHOUDINGSVERMOGEN, DUS HET IS BETER OM TROUW TE ZIJN AAN JE NIEUWSGIERIGHEID”

noot zijn gehoorapparaat zachter draait. Dat vind ik als historicus heel interessant. Doordat ik dit als persoonlijke interesse had, is gender gaandeweg een zwaartepunt geworden op mijn account.”

EEN STERVENDE GESCHIEDENIS

Toen Madeleijn vier jaar geleden aan haar promotietraject begon, richtte ze zich op de rechtsgeschiedenis van bedrijven die onder het mom van vrijheid van meningsuiting bakken geld aan politieke campagnes doneren. Ook startte ze in haar vrije tijd haar onderzoek naar handelingsonbekwaamheid. Gaandeweg nam dat onderwerp het over. “Toen ik begon met handelingsonbekwaamheid, wilde ik gewoon een aantal tachtigplussers gaan

de ik me dat ik mijn PhD moest gaan omgooien – het combineren was ondoenlijk geworden.”

De grote werkdruk leidde ertoe dat Madeleijn recent haar onderwerp aanpaste – inmiddels al in haar vierde jaar – zodat ze zich volledig kan richten op handelingsonbekwaamheid. “Onder PhD’ers rust er een taboe op het maken van radicale keuzes in het onderzoeksproces,” vertelt Madeleijn, “maar een PhD vereist een lange adem en uithoudingsvermogen, dus het is beter om trouw te zijn aan je nieuwsgierigheid. Je moet het kunnen volhouden.” Tijdsdruk lag ook nog op een andere manier ten grondslag aan haar keuze. “Ik realiseerde me: deze geschiedenis is letterlijk stervende, en dit

zijn stemmen die om een aantal redenen niet gemakkelijk terug te vinden zijn in archieven.” Madeleijn richt zich in haar onderzoek enerzijds op vrouwen boven de tachtig, aangezien dit de laatste generatie is die handelingsonbekwaamheid aan den lijve hebben meegemaakt, en anderzijds op de generatie eronder, die merkte hoe de cultuur onder de wetten doorwerkte. “Met name de stemmen van oudere vrouwen zijn moeilijk terug te vinden in de archieven. Ze lieten minder memoires en intellectuele brieven na, want ze hadden vaak weinig onderwijs genoten, waren huisvrouw of werkten de gehele dag in de fabriek. En archieven hebben lange tijd minder interesse gehad in dat soort bronnen van vrouwen, als ze er waren. Bovendien: handelingsonbekwaamheid was als de lucht die je inademde, die ging je niet beschrijven in de brieven naar je zus.” Uitstel van het onderzoek was daarom geen optie, aldus de rechtshistoricus. “De herinneringen zouden verdampen. Velen wiens materiaal ik inmiddels heb veiliggesteld, zijn inmiddels overleden.”

Het is duidelijk dat Madeleijn zich bewust is van de methodologische begrenzingen en valkuilen die bij mondelinge geschiedenis horen. “Hier zijn bibliotheken vol over geschreven,” vertelt ze, van de vertekeningen binnen herinneringen tot het geven van sociaal wenselijke antwoorden. “Toch zit er zoveel in mondelinge geschiedenis dat wel van waarde is. Het is zaak dat je aan de lezer of academicus duidelijk maakt wat de beperkingen van een methodologie zijn.” Hoewel bij gendergeschiedenis vaak wordt gedacht aan vrouwen, wil Madeleijn in haar onderzoek juist ook mannen belichten. Handelingsonbekwaamheid beperkte zich namelijk niet tot één enkel gender. Zo beschrijft ze een ontmoeting die ze had met Jaap, een 95-jarige man uit Zuid-Holland. “Hij nodigde me uit om met hem te lunchen op zijn boerderij, waar hij me vertelde over zijn dienstplicht in Indonesië. Op de deur van de trein had

hij indertijd geschreven: ‘zij die gaan sterven groeten u’. Hij wilde daar helemaal niet naartoe gestuurd worden. Hij voelde zich gedwongen door de overheid, zoals veel vrouwen zich gedwongen voelden in hun verplichtte ontslag na het huwelijk. Het deed me realiseren dat mannen net zo goed een sociale mal, vol verwachtingen en verplichtingen, kregen opgelegd door de maatschappij. Zij het één met meer ruimte voor autonomie en macht.”

ABORTUS EN ZELFBESCHIKKINGSRECHT IN DE VERENIGDE STATEN

Afgelopen zomer bracht Madeleijn *Leven en Laten Leven* (2022) uit, een boek uit over abortus. Omdat ze wilde dat het boek voor een divers publiek leesbaar zou zijn, heeft het boek geen academische inslag. Ze beschrijft verschillende invalshoeken en overwegingen over abortus als recht. Niet alles kon aan bod komen, zoals in een academische dissertatie. Zo vertelt ze dat ze nog wel aandacht had willen besteden aan hoe veranderlijk de standpunten van verschillende instanties door de eeuwen heen zijn geweest. “Eén van de dingen die ik weinig besproken heb was dat er voorbeelden zijn van de kerk die, wanneer het hen uitkwam, veranderde van standpunt. Ten tijde van hongersnood, bijvoorbeeld, wanneer een maatschappij baat had bij het hebben van zo min mogelijk monden om te voeden, werd abortus meer gedoogd. Maar ook als een monarchie of overheid weinig geld had en er dus behoefte was aan meer burgers die belasting zouden afdragen, was er een pragmatische reden om abortus te verbieden.” Opmerkelijk is dat een instituut als de kerk de tijdloze waarheid in pacht zegt te hebben, maar dat hun standpunten wel degelijk fluctueren door de tijd heen. Dit illustreert dat de mate van zeggenschap over het eigen lichaam – en hoe we daar over nadenken – van evoluerende politieke aard is.

Zowel Nederlandse als buitenlandse politici gebruiken vandaag de dag

**“MENSEN MET
MACHT HEBBEN
ALTIJD HET GEVOEL
DAT DE ANDEREN
PAS ÉCHTE MACHT
HEBBEN. WE
ONDERSCHATTEN
STELSELMATIG
ONZE EIGEN
INVLOED”**

morele en beladen taal wanneer ze over abortus praten. Ze beïnvloeden daarmee de lading die zo'n beslissing voor mensen heeft. "De mate waarin we onze eigen contemporaine ideeën of taal laten bepalen wat er eigenlijk gebeurt, is belangrijk," merkt Madeleijn op. Zeker in het kader van abortus en #MeToo is dit interessant. In de interviews die ze voor haar onderzoek afnam gaven vrouwen vaak aan nog nooit seksueel grensoverschrijdend te hebben meegemaakt, wat haar verbaasde. Naarmate de gesprekken vorderden bleken er echter wel degelijk voorvallen te zijn geweest waarin mannen zich aan hen hadden opgedrongen. De vrouwen hadden het alleen zelf niet verwoord en opgeslagen in de termen die tegenwoordig gangbaar zijn. "Dus als je vraagt of ze te maken hebben gehad met seksueel grensoverschrijdend gedrag schudden ze driftig hun hoofd. Dit zette me aan het denken over hoe wij als mondelinge historici goed moeten nadenken over de taal die we gebruiken tijdens onze gesprekken."

DE MACHT IS DE ANDER

Of het nou gaat over gender, het functioneren van de media of zelfbeschikingsrecht, de gedeelde noemer waar Madeleijn geïnteresseerd in is, is machtsverdeling en vrijheid. Ze denkt veel na over hoeveel ongemak men in Nederland nog ervaart in het nadenken over de eigen macht. "Het is zoals met rijken: ze kunnen altijd iemand bedenken die rijker is. Mensen met macht hebben altijd het gevoel dat de anderen pas échte macht hebben. We onderschatten stelselmatig onze eigen invloed." Vrijwel geen enkele man in de twintigste eeuw beschouwde zichzelf als onderdrukker. Toch was de maatschappij ingericht op een manier die stelselmatig de politieke slagkracht en juridische macht bij de echtgenoot of vader neerlegde. "Tja, wie is daar dan voor verantwoordelijk?"

Opvallend hierbij is ook de relatie tussen succes en gender. "Onderzoek

toont aan dat hoe succesvoller je bent, hoe meer je denkt dat je het aan jezelf te danken hebt. Vrouwen wiens carrière goed gaat, distantiëren zich vaker van feminisme dan dat ze er meer aandacht aan gaan geven. Vrouwen in hogere posities zeggen regelmatig nooit te maken hebben gehad met discriminatie, en vinden dan ook dat het geen rol speelt op de werkvloer." Zelf merkt Madeleijn dit ook: "In het begin van mijn werkzame leven ervoer ik nog weleens discriminatie, maar dat ebde weg naarmate ik werd uitgenodigd voor kranten, radio, tv en lezingen. Het is alleen een fout om die individuele ervaring te extraheren naar de maatschappij als zodanig. Als ik zou zeggen dat genderdiscriminatie niet bestaat, enkel omdat het met mij goed gaat, zou dat halucinant zijn."

TROUWEN MET DE BUURJONGEN

RUIMTELIJKE PARTNERSELECTIE

IN ACHTTIENDE-EEUWS

AMSTERDAM

Judith Kraamwinkel

Op 6 september 1737 trouwde Stijntje Koops met Hellebartus van der Schemp, die beiden op Kattenburg woonden.¹ Dit was de eerste van de vijf huwelijken die Stijntje zou aangaan tijdens haar leven, en elke keer trouwde ze met een man die in dezelfde straat woonde. Hoewel deze hoeveelheid huwelijken redelijk bijzonder was, was Stijntjes neiging om met iemand te trouwen die erg dichtbij woonde dat niet. In dit artikel zal ik uiteenzetten hoe het residentiële huwelijkspatroon eruitzag, ofwel hoe ver potentiële huwelijkspartners van elkaar afwoonden in achttiende-eeuws Amsterdam.

De oorspronkelijke onderzoeksvraag doelde op het verhuisgedrag van vrouwen, specifiek weduwen, omdat de huidige historiografie over vroegmoderne weduwen nauwelijks aandacht schenkt aan ruimte. In haar artikel 'The Not-So-Merry Widows of Amsterdam' (1999) legt Anne E.C. McCants bijvoorbeeld uit dat weduwen in het algemeen een arme groep waren die vaak in een kleine kamer woonden, maar geeft geen verdere ruimtelijke beschouwing van de woningen van weduwen in de stad.² De concrete aanleiding voor dit onderzoek was de hoge mobiliteit van Christina Planson, die in het midden van de achttiende eeuw op de vismarkt in Amsterdam werkte. Ze trouwde drie keer en in *Unpacking Urban Life in the Past* (nog niet gepubliceerd) merkten

Danielle van den Heuvel en Julia Noordeggraaf op dat ze bij elk huwelijk ergens anders woonde.³ Het eerste doel van dit onderzoek was om te bepalen hoe uniek dit was, want er bestaat binnen de historiografie over migratie de neiging om voornamelijk migratie *tussen* steden te onderzoeken.⁴ Dit komt deels doordat er in weinig bronnen vermeld wordt dat er ook sprake was van verhuizing *binnen* een stad. Jessica den Oudsten heeft dit probleem omzeild door gebruik te maken van het ondertrouwregister.⁵ Hierin kondigden koppels aan dat ze gingen trouwen. Het ondertrouwregister registreert (bijna) altijd de adressen van de bruid en de bruidegom, en is dus een erg betrouwbare bron om migratie van één persoon te bestuderen; mits deze persoon een aantal

Compareerden als vooren *Hellebartus, van der Schemp, van*
Am oud 28 Jaar op Kattenburg Geass met Syn
Moeder Maria Koopmans & Stijntje Koops
Van Meppel oud 24 Jaar Woont als wrom Geass
met haar vader Koop Janse
 Verfoekende hare drie Sondagse uytroepingen, omme, naar defelve, de voorfz.
 trouwe te solemniseren, en in alles te voltrekken, so verre daar anders gene wet-
 tige verhinderinge voor en valle. En naar dien sy by waarheyd verklaaren, dat
 sy vrye Personen waren, en malkanderen in bloede niet en bestonden, waar
 door een Christelijk Huwelijk mochte verhinderd worden, zijn hun hare gebo-
 den verwilliget.

Hellebartus vander schemp
stijntje koops

Het Stadsarchief van Amsterdam, Ondertrouwregister, 5001:580, 70, 6 September 1737

keer trouwde. Het uiteindelijke onder-
 zoek ging over de afstand tussen de wo-
 ningen van koppels, om inzicht te bieden
 in de invloed van ruimte op partnerselec-
 tie. Deze ruimtelijke blik op partnerselec-
 tie lijkt ook niet eerder onderzocht te zijn
 voor de vroegmoderne periode. Voor dit
 onderzoek waren de ondertrouwregisters
 dus de perfecte bron, aangezien deze de
 adressen van allebei de partners opteken-
 de, maar andere onderzoeken naar ruimte
 in deze periode zouden ook de notariële
 archieven kunnen gebruiken. Deze bevat-
 ten soms ook de adressen van de betrok-
 kenen, maar minder consistent dan het
 ondertrouwregister. Dit onderzoek tracht-
 te dus twee historiografische gaten (deels)
 te dichten: de migratie van vrouwen bin-
 nen een stad en de invloed van ruimte op
 partnerselectie, specifiek binnen Amster-
 dam.

OM DE HOEK: METHODOLOGIE

Een belangrijk onderdeel van het onder-
 zoek was het samenstellen van een datas-
 et. De dataset die gebruikt is voor dit pro-

ject was gebaseerd op de dataset gemaakt
 door René van Weeren en Tine De Moor
 voor hun boek *Ja, ik wil* (2019). Zij heb-
 ben voor de periode tussen 1580 en 1810
 elke vijf jaar de informatie over alle huwe-
 lijken uit het Amsterdamse ondertrouw-
 register geregistreerd.⁶ Deze dataset is
 als beginpunt genomen voor het samen-
 stellen van dit onderzoek, omdat deze een
 overzicht van de periode gaf die anders
 moeilijk te vinden zou zijn. Een nadeel
 van de dataset van Van Weeren en De
 Moor is dat deze alleen bepaalde jaren be-
 vat, waardoor het niet een volledig beeld
 biedt van huwelijken in vroegmodern
 Amsterdam. Dit wordt echter deels opge-
 lost door de manier waarop de dataset ge-
 bruikt is, aangezien een bruid gedurende
 haar hele leven gevolgd is. Haar andere
 huwelijken, die in andere jaren plaatsvon-
 den, zijn toegevoegd. Hoewel de dataset
 van dit onderzoek een stuk kleiner is dan
 die uit *Ja, ik wil* zijn de jaren meer geva-
 rierd. Om zoveel mogelijk tijd te beslaan,
 zijn alle huwelijken uit 1750 en 1760 be-
 keken. Omdat deze uit het midden van

de achttiende eeuw komen, betekende dit dat er zowel naar de eerste als de tweede helft van de eeuw kon worden gekeken. Sommige vrouwen zouden immers eerder getrouwd zijn, terwijl dit huwelijk voor anderen nog niet hun laatste echtgenoot zou betreffen. De dataset besloeg uiteindelijk bijna de volledige achttiende eeuw, van 2 mei 1709 tot 29 september 1797. Alleen vrouwen die minstens drie keer getrouwd waren zijn opgenomen, om zoveel mogelijk data te verkrijgen uit de kleine dataset. Voor een volledig beeld van de ruimtelijke dimensie van partnerselectie in achttiende-eeuws Amsterdam moeten ook vrouwen die minder trouwden bestudeerd worden: dit onderzoek is dan ook slechts een eerste stap in dit onderwerp.

over het algemeen minder zwaar als het koppel van plan was om te trouwen.⁸ Het feit dat het illegaal was en dat de straffen wel uitgevoerd werden, maakt het onwaarschijnlijk dat zo'n groot deel van de bevolking hieraan meedeed. 'Als voorn' is daarom geïnterpreteerd als een stel dat in dezelfde straat woonde. De ondertrouwregisters registreerden meestal alleen de straat en niet het specifieke huis, waardoor dit een logische conclusie is. De grote groep vrouwen die 'als voorn' woonde, wordt hierdoor een aanwijzing dat mensen vaak binnen hun buurt trouwden, niet van samenwonen voor het huwelijk.

Zoals te zien is in de onderstaande tabel, zijn de vrouwen in drie groepen verdeeld, omdat het onderzoek leek te

Tabel 1: Afstand tussen de woonplaatsen van huwelijkspartners in hele meters

	Alle observaties	Joodse groep	Lutherse groep
Eerste huwelijk	793	568	657
Tweede huwelijk	701	307	494
Derde huwelijke	599	700	645
Vierde huwelijk	186		633
Vijfde huwelijk	0		550
Gemiddelde	688	459	613

Eén van de interessantste dingen die al vroeg tijdens het onderzoek naar boven kwam, was dat een groot deel van de adressen van de bruiden geregistreerd stonden als 'als voorn', oftewel: als voornoemd. Volgens Van Weeren en De Moors dataset was dit het geval in 36,4 procent van de huwelijken. In het begin interpreteerde ik 'als voorn' als aanduiding voor koppels die al in hetzelfde huis woonden voordat ze trouwden. Meer onderzoek naar samenwonen voor het huwelijk in de vroegmoderne tijd maakt deze conclusie echter onwaarschijnlijk. Samenwonen voor het huwelijk was namelijk vanaf 1575 verboden in Amsterdam.⁷ Er waren verschillende straffen, zoals boetes en verbanning, en deze waren

suggereren dat religieuze groepen verschillende patronen vertoonden. De eerste groep, de algemene groep, bestaat uit alle huwelijken uit 1750 en 1760, zoals hierboven is uitgelegd. Ten eerste is een joodse groep toegevoegd, om te bekijken of het bestaan van de Jodenbuurt invloed had op de afstand tussen huwelijkspartners. De hypothese was dat de gemiddelde afstand kleiner zou zijn voor de joodse groep dan voor de algemene groep, aangezien de joodse inwoners van Amsterdam dicht bij elkaar woonden. Vervolgens is een lutherse groep toegevoegd, om te onderzoeken of het joodse patroon inderdaad een direct resultaat was van het bestaan van de Jodenbuurt, of dat andere religieuze minderheden een vergelijkbaar

patroon vertoonden. Het feit dat achttiende-eeuws Amsterdam geen lutherse wijk had, maakte dat verwacht werd dat het lutherse patroon dichterbij dat van de algemene dan van de joodse groep zou liggen: zij woonden immers verspreid door de stad op een vergelijkbare manier als de inwoners uit de algemene groep.

Een laatste aanpassing is gemaakt na het verzamelen van alle data, namelijk het verwijderen van vrouwen die buiten Amsterdam trouwden. Deze huwelijken hadden enorme invloed op de gemiddelden. Vooral het gemiddelde van de joodse groep werd hierdoor vervormd. Niet alleen omdat het de kleinste groep is, maar ook de groep met de grootste individuele huwelijksafstand. Beletje Salomons, wonende op de Herengracht, trouwde op 25 mei 1780 met Hartogh Solomons, die op dat moment in Leeuwarden woonde.⁹ De kleine schaal van dit onderzoek betekent dat de groep vrouwen die buiten Amsterdam trouwde de gemiddelden tot op zulke hoogte vervormde, dat het algemene beeld van het residentiële huwelijkspatroon duidelijker werd toen zij in een losse categorie werd gezet. Aangezien het onderzoek zich op Amsterdam richtte, staan zij niet in de tabel, maar de resultaten zullen later kort besproken worden. Onderzoek naar mensen uit Amsterdam die buiten de stad trouwden, zou in de toekomst een apart onderzoeksproject kunnen worden.

Ten slotte zullen de grenzen van dit onderzoek beschreven worden, want er zijn drie groepen wiens mobiliteit systematisch is uitgesloten door de gebruikte methodologie. Ten eerste betekent het gebruik van het ondertrouwregister als bron dat de vrouwen die hun hele leven ongetrouwd bleven uitgesloten werden van dit onderzoek. Zoals eerder is uitgelegd, zijn de registers echter een van de weinige achttiende-eeuwse bronnen die consistent de adressen van mensen optekenden: daarom is toch gekozen om ze te gebruiken. Onderzoek naar de mobiliteit

van alleenstaande vrouwen zou een onderzoeksproject op zich zijn. Ten tweede zijn vrouwen die slechts een of twee keer trouwden uitgesloten uit de data. Zoals eerder is vermeld, wilde ik juist door de kleine schaal van dit onderzoek toch zo veel mogelijk data per persoon verwerven, om daarmee een zo duidelijk mogelijk beeld van de mobiliteit te krijgen. Daarom zijn alleen vrouwen die minstens drie keer trouwden opgenomen. Dit was slechts een klein deel van de bevolking en de resultaten kunnen daardoor niet volledig representatief zijn. Toekomstig onderzoek moet bepalen of dit inderdaad een probleem van dit onderzoek geweest is. Ten derde zijn vrouwen die behalve in Amsterdam ook ergens anders trouwden grotendeels uitgesloten, wat betekent dat de meerderheid ook geboren is in Amsterdam. Dit komt ook door de focus op vrouwen die minstens drie keer trouwden, omdat dit minder waarschijnlijk is voor vrouwen die ook ergens anders getrouwd zijn voor ze naar Amsterdam verhuisden. Hierdoor kunnen geen conclusies getrokken worden over het residentiële huwelijkspatroon van migrantengroepen in vergelijking met dat van mensen die geboren zijn in Amsterdam, want er zijn nauwelijks vrouwen onderzocht die in de eerste categorie vallen. Net als met de andere beperkingen zal toekomstig onderzoek moeten uitwijzen of hier verschil tussen was.

IN DE BUURT: ANALYSE

Het voornaamste resultaat van dit onderzoek is dat huwelijkspartners relatief dicht bij elkaar woonden in vergelijking met de grootte van achttiende-eeuws Amsterdam. Hemelsbreed was de stad toen 2,5 kilometer van noord naar zuid en 3,8 kilometer van oost naar west. De huwelijkspartners in de algemene groep woonden gemiddeld 688 meter bij elkaar vandaan, maar dit is gebaseerd op de routes die mensen genomen zouden hebben, niet hemelsbreed. Deze routes zijn vastgesteld

door naar moderne kaarten te kijken, aangezien een groot deel van het stratenpatroon van het huidige Amsterdam nog hetzelfde is als dat van de vroegmoderne stad. Afstanden hemelsbreed noteren zou minder passen bij het doel van dit onderzoek, omdat partnerselectie over de ervaring van mensen gaat, die zich via de straten door de stad bewogen. Het stratenpatroon, vaak onderbroken door water, betekent dat de stad waarschijnlijk groter voelde dan zij was. Men kon vaak niet in een rechte lijn naar de bestemming reizen, maar was afhankelijk van de ligging van bruggen, waarvoor omgelopen moest worden. Dit maakt de afstand dus relatief nog kleiner. De neiging om dicht bij huis te trouwen is ook zichtbaar in het feit dat ongeveer een derde van de mensen iemand trouwde die in dezelfde straat woonde als zij. Deze observatie kan gecontextualiseerd worden. Jan Kok en Marco van Leeuwen beschrijven hoe, vanaf het begin van de negentiende eeuw, de geografische huwelijkshorizon verbreedde, tot deze tot stilstand kwam in de eerste helft van de twintigste eeuw.¹⁰ Dit onderzoek bouwt voort op deze these door te laten zien dat de huwelijksafstand net voor deze verbreding inderdaad klein was; tenminste in een grote stad. Het zou in de toekomst interessant kunnen zijn om het achttiende-eeuwse platteland te vergelijken met de stad, aangezien het aannemelijk is dat de afstanden daar groter waren doordat de bevolking meer verspreid woonde.

Een andere manier om de algemene waarnemingen uit dit onderzoek te interpreteren is door deze te plaatsen in bredere achttiende-eeuwse mobiliteitspatronen. In zijn artikel over dagelijkse mobiliteit laat Bob Pierik zien dat hoewel mannen over het algemeen mobieler waren dan vrouwen, allebei de groepen op een dag gemiddeld niet verder dan 700 meter van hun huis kwamen.¹¹ Dit is ongeveer dezelfde afstand als de gemiddelde afstand bij de algemene groep, en ligt ver boven de joodse en lutherse groepen. Dit

suggereert dat het geografische huwelijkspatroon uit dit onderzoek mogelijk past in Pieriks mobiliteitspatronen van het dagelijks leven. Deze kunnen immers gezien worden als een indicatie van de straal waarin mensen mogelijke huwelijkspartners konden ontmoeten; enige overeenkomst tussen de twee is dus niet verrassend. Een combinatie van deze twee soorten mobiliteit zou ook inzichten kunnen bieden in andere onderwerpen, zoals het onderzoek naar buurten en lokale gemeenschappen. Het bestuderen van buurten is lastig in Amsterdam, omdat die niet in formele zin georganiseerd waren, en er dus geen specifieke archieven bestaan.¹² Het overeenkomende gemiddelde van ongeveer 700 meter suggereert echter dat de ruimte waarin achttiende-eeuwse Amsterdammers zich bewogen duidelijke grenzen had. Toekomstig onderzoek zou kunnen uitwijzen of deze limieten duidelijke buurten creëerden, of dat elke persoon zijn of haar eigen werkgebied had, afhankelijk van waar ze woonden.

Zoals verwacht vertoont de joodse groep de kleinste afstand tussen de huizen van huwelijkspartners, waarschijnlijk door het bestaan van de Jodenbuurt. Hoewel het bestuur van Amsterdam, anders dan veel andere vroegmoderne steden, officieel joodse mensen overal liet wonen, verzamelden ze zich toch in deze buurt.¹³ Dit wordt grotendeels toegeschreven aan de relatief grote hoeveelheid zelfbestuur die de joodse elite kreeg van het stadsbestuur, maar discriminatie tegenover joden in andere delen van de stad zal hier ook aan bijgedragen hebben.¹⁴ De Jodenbuurt is ook zichtbaar in de data van dit onderzoek in het feit dat de adressen van de joodse groep in het algemeen een stuk dichter bij elkaar zijn dan de andere groepen, en zich vooral concentreerden rondom het huidige Waterlooplein. De vrouwen die het verst van hun huwelijkspartner afwoonden, zijn afkomstig van de grachten en de Kerkstraat, die buiten de Jodenbuurt lagen. Hitsle Camers woonde bijvoorbeeld

**“DE OVERGROTE
MEERDERHEID,
73 PROCENT VAN
DE GEVALLEN,
TROUWDE
PAS MET NIET-
AMSTERDAMMERS
BIJ HUN DERDE
HUWELIJK”**

op de Herengracht toen ze met Hertz Jacobus Benedictus, wonend in de Jodenbreestraat, trouwde op 27 juni 1783.¹⁵ Zij woonden 1200 meter bij elkaar vandaan, een relatief grote afstand voor de joodse groep. Het is echter onduidelijk waar Hitsele op de Herengracht woonde en in deze gevallen is gemeten vanaf het midden van de straat of, in dit geval, gracht. Ze zou een stuk dichterbij de Jodenbuurt gewoond kunnen hebben, maar doordat de primaire bronnen geen exacte adressen vermelden, kan dit niet met zekerheid gezegd worden.

De dataset bevat veel minder joodse huwelijken dan huwelijken uit de andere twee groepen. Dit correspondeert met de kleine hoeveelheid joodse huwelijken in Van Weeren en De Moors dataset, ondanks de snelle groei van de joodse bevolking in de achttiende eeuw. Een reden hiervoor zou kunnen zijn dat deze bevolkingsgroep uit veel meer mannen dan vrouwen bestond, waardoor het vinden van een huwelijkspartner moeilijker werd.¹⁶ Verder werd de Sefardische gemeenschap, die tot het einde van de achttiende eeuw het grootste deel van de joodse bevolking van Amsterdam vormde, gekarakteriseerd door een extreem hoge mobiliteit.¹⁷ Het is dus mogelijk dat de beslissing om alleen vrouwen op te nemen waarvan meerdere huwelijken te vinden waren de grootte van de joodse groep bovenmatig beïnvloed heeft. Voor deze groep zijn ook vrouwen die maar twee keer in Amsterdam trouwden opgenomen, aangezien er maar één joodse vrouw was die drie keer in Amsterdam trouwde. Voor de joodse groep zou toekomstig onderzoek naar alle huwelijken (ook vrouwen die maar een keer trouwden) dus zeker behulpzaam kunnen zijn. Uit deze data kunnen we wel de conclusie trekken dat joodse huwelijkspartners relatief dichterbij elkaar woonden, wat de invloed van de Jodenbuurt laat zien.

De afwezigheid van een lutherse buurt wekte de verwachting dat de lutherse groep een vergelijkbaar patroon

zou vertonen als de algemene groep. Lutheranen woonden echter 75 meter dichter bij elkaar: namelijk gemiddeld 613 meter. Dit zou logisch zijn als lutheranen nog steeds de neiging hadden om in bepaalde buurten te wonen hoewel er geen lutherse buurt was. Erika Kuipers' boek *Migrantenstad* bevat de beste data over de ruimtelijke verdeling van de lutherse bevolking van Amsterdam in de vroegmoderne periode, hoewel dit boek over de zeventiende en niet de achttiende eeuw gaat. Ondanks dat er een kleine afwijking bestaat in vergelijking met

ken van Noorse en Deense immigranten in Amsterdam. Ze legt uit dat de eerste generatie immigranten meestal op de Oostelijke Eilanden woonde, waar een Noors-Deense gemeenschap bestond, terwijl hun kinderen zich door de stad verspreidden. Dit suggereert dat er binnen deze groep geen gemeenschapsvorming op het vlak van woonomgeving bestond.²⁰ Dit vormt een duidelijk verschil met de joodse gemeenschap, die zich verzamelde in de Jodenbuurt, ook als een familie al een aantal generaties in Amsterdam woonde. Het verschil tussen het patroon

“HOEWEL ER VARIATIES WAREN TUSSEN VERSCHILLENDE RELIGIES, WAS DE NEIGING OM MET IEMAND TE TROUWEN DIE DICHTBIJ WOONDE EEN KENMERK VAN ELKE GROEP”

de verdeling van de algemene bevolking van Amsterdam, lijken luthers en zich niet in bepaalde gebieden te verzamelen.¹⁸ Dit is ook zichtbaar in de data uit dit onderzoek, waar lutherse vrouwen die in hetzelfde jaar trouwden in totaal andere buurten woonden. Elisabeth Boesekroes trouwde bijvoorbeeld op 11 mei 1764 toen ze in de Rozenstraat woonde, terwijl Geertrui Boljan ten tijde van haar huwelijk op 14 september 1764 aan de andere kant van de stad woonde, op Oostenburg.¹⁹ Deze verdeling van luthers en door de hele stad komt overeen met Den Oudstens beschrijving van de woonplek-

van de lutherse en algemene groep kan dus niet uitgelegd worden door te kijken naar de lutherse verdeling door de stad. Het is mogelijk dat de variatie toeval kan zijn ten gevolge van de kleine steekproef. Hoewel 75 meter belangrijk is in de context van dit onderzoek, is het niet zo'n groot verschil dat toeval geen rol gespeeld zou kunnen hebben. Er moet nogmaals benadrukt worden dat er geen definitieve conclusies getrokken worden uit dit onderzoek, omdat het zo klein was, maar dat toekomstig onderzoek de mogelijkheid van variatie in de afstand tussen de huizen van huwelijkspartners tussen ver-

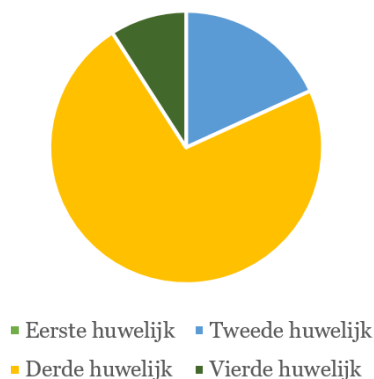
schillende religieuze groeperingen verder uitdiept. Dit was namelijk een verkennend onderzoek, en wil dus bij uitstek mogelijke routes voor toekomstig onderzoek aanwijzen, geen definitieve conclusies trekken.

Een interessant gegeven dat voor alle groepen opgaat, is dat de hoeveelheid mensen die tussen oostelijk en westelijk Amsterdam verhuisden erg klein was. Geen van de joodse vrouwen stak over van oost naar west, wat toegeschreven kan worden aan de Jodenbuurt. Ook in andere groepen was van de ene naar de andere kant van de stad verhuizen echter zeldzaam. Slechts dertien procent van de vrouwen in de algemene en tien procent in de lutherse groep heeft de oversteek gemaakt. Dit kan uitgelegd worden door de infrastructuur van de stad te bekijken en dan voornamelijk de slechte toegankelijkheid van de grachtengordel. Clé Lesger beschrijft dat de grachtengordel door de zeventiende-eeuwse elite gebouwd was om ervoor te zorgen dat er weinig verkeer zou komen, aangezien zij een rustige woonbuurt voor zichzelf wilden creëren.²¹ Als zijn werk bekeken wordt vanuit een focus op de Oost-West oversteek, wordt duidelijk dat het enige toegankelijke oversteekpunt de Dam was, omdat de structuur van de grachtengordel ervoor zorgde dat deze lastig en tijdrovend was om over te steken.²² Dit zou geleid kunnen hebben tot een lage algemene mobiliteit tussen de twee delen van de stad, waardoor mensen uit deze delen waarschijnlijk minder snel met elkaar zouden trouwen. Kok en Van Leeuwen merken op dat 'de kans om iemand te ontmoeten medebepalend is voor de kans om iemand te huwen'.²³ Een interessant gegeven is dat de vrouwen die wel van Oost naar West overstaken, dit niet gedaan lijken te hebben omdat ze met een man trouwden die daar al woonde. Gesiena van den Berg trouwde bijvoorbeeld voor de laatste keer op 27 april 1770 met Casper Willems, toen zij in de Ridderstraat en hij op Rapenburg woonde, alle-

bei in het oosten van de stad.²⁴ Gesiena stierf vier jaar later echter in de Eerste Rozendwarsstraat, in de Jordaan.²⁵ Zeker voor iemand die tot nu toe alleen maar in de Ridderstraat gewoond had, was dit een redelijk drastische verhuizing naar de andere kant van de stad, maar Caspers woonplek op Rapenburg suggereert dat dit niet gebeurde omdat hij daar al woonde. Dit leidt dus wel tot de conclusie dat huwelijken tussen Oost- en West-Amsterdammers zeldzaam waren, mogelijk door de slechte verbinding die mobiliteit lastig maakte, maar vertelt ons niet waarom sommige mensen wel verhuisden. Toekomstig onderzoek zou nieuw licht kunnen schijnen op de precieze verbinding tussen westelijk en oostelijk Amsterdam, maar dit onderzoek heeft laten zien dat er mogelijk een verdeling bestond tussen deze twee gebieden.

Als laatste zullen hier kort de vrouwen die buiten Amsterdam trouwden worden besproken. Een interessant gegeven van deze groep, is dat alle vrouwen die een echtgenoot buiten Amsterdam vonden minstens bij hun tweede huwelijk waren. De overgrote meerderheid, 73 procent van de gevallen, trouwde pas met niet-Amsterdammers bij hun derde huwelijk. Dit is vooral interessant in de bredere context van de status van weduwen, en specifiek hun kansen op hertrouwen. Zoals McCants uitlegt, hertrouwden weduwnaars veel vaker dan weduwen, en was hertrouwen vooral zeldzaam voor vrouwen die al wat ouder waren.²⁶ Bij hun derde huwelijk waren vrouwen misschien te oud om een aantrekkelijk huwelijkspartner te zijn, zeker als ze uit hun eerdere huwelijken al kinderen hadden. Voor mannen die buiten Amsterdam woonden, maar naar de stad wilden verhuizen, zouden deze vrouwen echter wel aantrekkelijk kunnen zijn. Hoewel dit moeilijk te bewijzen valt, is het mogelijk dat die vrouwen poorters van Amsterdam waren, en dus toegang hadden tot bepaalde voordelen die mensen van buiten niet

Vrouwen die buiten de stad trouwden

hadden. Ze hadden daarnaast al een netwerk in de stad en waren dus mogelijk aantrekkelijke huwelijkskandidaten voor mannen die naar de stad wilden verhuizen, ook al waren ze al wat ouder. Deze theorie wordt ondersteund door het feit dat de meeste weduwen die mannen van buiten de stad trouwden Amsterdam niet verlieten na hun huwelijk. Sophia Holm, bijvoorbeeld, in Amsterdam geboren, trouwde met Hendrik Wijnhout uit Ouderkerk op 24 april 1750.²⁷ Slechts net wat meer dan een jaar later, op 22 oktober 1751, trouwde ze met Jan van der Meer, die in Delft woonde, maar zij woonde nog steeds in Amsterdam.²⁸ Dus, hoewel weduwen vaak moeite hadden met hertrouwen, zoals McCants laat zien, suggereert dit onderzoek dat mannen die buiten de stad woonden wel een mogelijkheid voor hertrouwen boden. Ruimtelijk onderzoek is dus breder toepasbaar, aangezien dit bijvoorbeeld ook inzicht geboden heeft in het hertrouwen van weduwen, die vaker met mannen van buiten de stad trouwden dan jongere vrouwen die nog nooit getrouwd waren.

Concluderend heeft dit onderzoek belicht hoe dicht bij elkaar huwelijkspartners in achttiende-eeuws Amsterdam woonden. Dit onderzoek zou in de toekomst aan onderzoek naar buurten gekoppeld moeten worden, want het geeft aan dat het (sociaal) netwerk van Amsterdammers relatief dicht bij hun huis lag. Hoewel er variaties waren tussen verschillende religies, was de neiging om met iemand te trouwen die dichtbij woonde een kenmerk van elke groep. Dit kan ook aan onderzoek naar dagelijkse mobiliteit gekoppeld worden, omdat dit een vergelijkbare straal waarin mensen zich van hun huis bewogen aangaf. Meer onderzoek kan uitwijzen of buurten zich vormden binnen bepaalde geografische lijnen, of dat ieder zijn of haar eigen 'buurt' had: namelijk een bepaald gebied om het huis heen. Dit onderzoek heeft ook andere kenmerken van mobiliteit in achttiende-eeuws Amsterdam aan het licht gebracht, vooral het feit dat er een slechte verbinding bestond tussen het oosten en westen van de stad. De kleine hoeveelheid vrouwen die van de ene naar de andere kant verhuisde, suggereert dat mensen in hun eigen deel bleven, een observatie die verbonden moet worden aan de infrastructuur van de stad. De resultaten kunnen dus van veel verschillende kanten bekeken worden, en het is belangrijk om de conclusies die hier getrokken zijn niet als laatste woord op het onderwerp te zien. Dit is voornamelijk omdat dit onderzoek een zeer beperkt aantal mensen bestudeerd heeft. In plaats daarvan hoop ik dat dit gebruikt kan worden als een springplank voor toekomstig onderzoek.

Judith Kraamwinkel is een Research Master student aan de Universiteit van Amsterdam met een interesse in gendergeschiedenis. Haar werk over ruimtelijke partnersselectie is ook te zien op de blog van het *Freedom of the Streets* project.

Eindnoten:

1. Stadsarchief van Amsterdam, *Ondertrouwregister*, 5001:580, 70, 6 September 1737.
2. Anne E.C. McCants, 'The Not-So-Merry Widows of Amsterdam, 1740 – 1782', *Journal of Family History* Vol. 24:4 (1999) 441 – 467, aldaar 458.
3. Danielle van den Heuvel and Julia Noordegraaf, *Unpacking Urban Life in the Past: Time Machine as a Data Visualisation and Analysis Tool for Researching Everyday Urban Experience across Space and Time*, tegemoetkomend, 27 – 29.
4. Ibidem, 26.
5. Jessica den Oudsten, *The Descendants of Norwegian and Danish Immigrants: Integration, Assimilation, and Social Mobility in Amsterdam, 1660-1811*, niet gepubliceerde masterscriptie, Universiteit van Leiden, 2021, 18.
6. Tine De Moor and René van Weeren, *Dataset Ja, Ik Wil – Amsterdam Marriage Banns Registers 1580 – 1810*, [https://www.narcis.nl/dataset/RecordID/doi%3A10.25397%2Feur.14049842/Language/EN].
7. Manon van der Heijden, *Huwelijk in Holland. Stedelijke Rechtspraak en Kerkelijke Tucht 1550-1700* (Amsterdam 1998) 110.
8. Ibidem, 112.
9. Stadsarchief van Amsterdam, *Ondertrouwregister*, 5001:751, 455, 25 Mei 1780.
10. Jan Kok en Marco H.D. van Leeuwen, 'Genegenheid, Gelegenheid en Dwang: Twee Eeuwen Partnerkeuze en Huwelijk in Nederland en Vlaanderen', in: Jan Kok en Marco H.D. van Leeuwen (red.) *Genegenheid en Gelegenheid. Twee Eeuwen Partnerkeuze en Huwelijk* (Amsterdam 2005) 1 – 28, aldaar 7.
11. Bob Pierik, 'From Microhistory to Patterns of Urban Mobility: The Rhythm of Gendered Mobility in Eighteenth-Century Amsterdam', in: Gudrun Andersson en Jon Stobart (red.) *Daily Lives and Daily Routines in the Long Eighteenth Century* (New York, 2022) 105 – 124, aldaar 110.
12. Ibidem, 115.
13. Clé Lesger en Marco H.D. van Leeuwen, 'Residential Segregation from the Sixteenth to the Nineteenth Century: Evidence from the Netherlands', *Journal of Interdisciplinary History* 42 (2012) 333-369, 365.
14. Ibidem, 365.
15. Stadsarchief van Amsterdam, *Ondertrouwregister*, 5001:753, 485, 27 Juni 1783.
16. Tirtsah Levie Bernfeld, 'Sephardi Women in Holland's Golden Age', in: Julia Rebollo Lieberman (red.) *Sephardi Family Life in the Early Modern Diaspora* (Waltham, M.A. 2011) 177 – 222, aldaar 180.
17. Ibidem, 181.
18. Erika Kuijpers, *Migrantenstad.: Immigratie en Sociale Verhoudingen in 17e-Eeuws Amsterdam* (Hilversum, 2005) 389 en 391.
19. Stadsarchief van Amsterdam, *Ondertrouwregister*, 5001:740, 301, 11 Mei 1764; Stadsarchief van Amsterdam, *Ondertrouwregister*, 5001:740, 419, 14 September 1764.
20. Den Oudsten, *The Descendants of Norwegian and Danish Immigrants*, 54.
21. Clé Lesger, *Shopping Spaces and the Urban Landscape in Early Modern Amsterdam, 1550 – 1850* (Amsterdam 2020) 93.
22. Ibidem, 94.
23. Kok and Van Leeuwen, 'Genegenheid, Gelegenheid en Dwang', 11.
24. Stadsarchief van Amsterdam, *Ondertrouwregister*, 5001:745, 293, 27 April 1770.
25. Stadsarchief van Amsterdam, *DTB Begraven*, 5001:1116, 40, 3 Maart 1774.
26. McCants, 'The Not-So-Merry Widows', 451.
27. Stadsarchief van Amsterdam, *Ondertrouwregister*, 5001:731, 28, 24 April 1750.
28. Stadsarchief van Amsterdam, *Ondertrouwregister*, 5001:732, 12, 22 Oktober 1751.

ACADEMIC BUTTERFLY: INTERVIEW MET ARTISTIEK DIRECTEUR VAN HET AMSTERDAM MUSEUM EN HOOGLERAAR MARGRIET SCHAVEMAKER

Noa Duijsens

Het is prachtig zonnig weer als Margriet Schavemaker, artistiek directeur van het Amsterdam Museum, ons ontvangt in het gebouw van de Hermitage Amsterdam, waar het Amsterdam Museum een eigen vleugel heeft. In de regentenkamer van het historische gebouw worden wij vergezeld door een plaquette met een lange lijst van oude, witte, mannelijke weldoeners. Met uitzicht op de Amstel spreken we haar over haar opleiding, de rol van gender binnen het werkveld en haar loopbaan binnen de academische en de museale wereld.

DE IVOREN TOREN

Schavemaker studeerde zowel kunstgeschiedenis als filosofie. “Toen ik kunstgeschiedenis ging studeren, had ik al snel het idee om de museumwereld in te gaan. Gaandeweg merkte ik dat ik dat toch niet wilde, omdat dat een hele andere basis vereiste met vakken als kunstmanagement, rechten en economie. Daarom ben ik er in mijn derde jaar filosofie bij gaan doen. In die tijd had je het doctoraal; de bachelor en master liepen naadloos in elkaar door. Er was ook keuzeruimte, dus je kon makkelijk een vak van een andere opleiding volgen. Als ik heel eerlijk ben, voelde het meer als anderhalve studie dan twee. Ik heb ook nog eens een dubbele scriptie geschreven en ben

dus voor allebei de studies met dezelfde scriptie afgestudeerd.” Ze ervaaarde de combinatie van die twee studies als goede aanvullingen op elkaar. “Voor mij voelde het als een heel waardevolle toevoeging dat je vanuit de kunstgeschiedenis met behulp van filosofie dieper kunt ingaan op vragen die vaak heel fundamenteel zijn. Vraagstukken die ook vaak door kunstenaars worden opgeworpen, over ethiek of de essentie van kunst.”

Na haar studie begon ze aan een promotietraject, dat zeker niet alleen bestond uit rozengeur en maneschijn. “Achteraf weet ik niet of ik had moeten promoveren. Ik wilde heel graag dat 'rijbewijs' hebben om aan die academische wereld

Bron: Margriet Schavemaker

verbonden te kunnen blijven, maar aan het einde van het traject was ik heel erg klaar met de universiteit. Terugblikkend zie ik veel systemische ongelijkheden. Ik vind dat ik het als jonge vrouw, moeder en academicus relatief zwaar heb gehad en dat er toch echt wel gevallen van #MeToo op mijn pad zijn geweest. Mijn promotie is niet vanzelf gegaan en ik heb interventies moeten plegen in situaties waarin mijn vrouw-zijn wel degelijk een rol speelde. Hoewel ik waarschijnlijk zelf mijn tijd ook beter had kunnen indelen, was ik er klaar mee toen ik pas na acht à negen jaar promoveerde, daarnaast al docent en coördinator van de hele opleiding kunstgeschiedenis was én lezingen-

reeksen organiseerde.” Ze kreeg steeds meer taken op haar bord en beloftes werden niet waargemaakt. “Mij werd als een worst voorgehouden dat ik een vaste aanstelling zou krijgen als ik gepromoveerd was. Ik was al vier jaar aan het flexen.”

“In het laatste jaar van mijn promotietraject kreeg ik RSI. Ik probeerde mijn onderzoek af te krijgen met twee kleine kinderen en wilde graag met ziekteverlof. Toen kreeg ik te horen: ‘Maar je bent al twee keer ziek geweest in jouw promotietraject’. Ik had twee kinderen gekregen en kreeg geen ziekteverlof, omdat ik al twee keer met zwangerschapsverlof was geweest. Drie jaar later heeft de decaan mij een half jaar

onderzoekstijd gegeven, omdat zij het zo erg vond en omdat ik bijzonder goed functioneerde als docent en coördinator. Het was veel zwaarder als vrouw en dat is het vandaag de dag nog steeds zo voor jonge vrouwelijke promovendi.”

Toen het Stedelijk Museum haar een plek aanbood, greep ze die kans onmiddellijk, want na twintig jaar bij de universiteit vond Schavemaker het mooi geweest. Hoewel de museumwereld zeker niet gevrijwaard is van machtsverschillen, ziet ze toch positieve ontwikkelingen. “Er zijn steeds meer jonge makers die ongehooflijk goed aan de weg timmeren, met bijvoorbeeld de hele online revolutie. Ik kom natuurlijk uit de tijd waarin dat nog niet bestond. Natuurlijk zijn machtsverschillen toch nog altijd aan de orde van de dag. Gelukkig zijn er nu veel vrouwelijke directeuren en hebben we onderling een groot netwerk hier in Amsterdam waarmee we regelmatig afspreken. Je kan er terecht als er wat is.”

HET MUSEUM ALS BRUG

Inmiddels is Schavemaker artistiek directeur van het Amsterdam Museum. Ze ziet het als haar taak om als stadsmuseum een verbinder te zijn tussen mens en stad. “Musea hebben een interessante taak. Meer dan voorheen representeren ze inclusiviteit en culturele diversiteit. Het museum is een soort onderzoeksmachine, een discursieve plek en daar kan ik als academicus bij helpen. Het gaat mij altijd om de bemiddeling van kunst. Wat kunstenaars doen, denken en maken kan vaak al een enorme impact hebben. Zoals Marcel Duchamp zei: ‘Maak niet kunst voor het oog, maar voor het denken, voor het brein.’ Veel mensen begrijpen die taal niet meteen. Vanuit de academische wereld kun je dat begrijpelijk maken. In het museum kan ik dat voor het brede publiek doen. We zijn als samenleving in transitie en daarbinnen spelen culturele instellingen een belangrijk rol. Het museum is een goe-

de plek om met elkaar als samenleving dat gesprek aan te gaan over wie we waren, wie we zijn en wie we willen zijn.”

De combinatie van de academische wereld en de publieke, maatschappelijke positie van het museum is wat haar werk zo interessant maakt. “Waarom ben ik niet gewoon een academicus gebleven? Laatst werd er een jonge vrouw van de universiteit bij ons aangenomen, die noemde zichzelf een *pracademic*. Dat was een term die mij niet meer heeft losgelaten. Eigenlijk ben ik dat zelf ook. Ik

“ACHTERAF WEET IK NIET OF IK HAD MOETEN PROMOVEREN”

vind het fantastisch om in de praktijk met dingen te kunnen experimenteren en er daarnaast ook op te reflecteren. Ik geloof heel erg in die wisselwerking tussen praktijk en theorie: en ‘pracademic’ vind ik dus een hele mooie term. Ik vind allebei de werelden op zichzelf interessant, maar ik denk dat er vernieuwing zit in die gebieden er tussen. Als ik toch moet kiezen dan kies ik toch echt voor de praktijk.”

Hoewel musea traditioneel gezien worden als logge, ouderwetse instellingen merkt Schavemaker een positieve ontwik-

keling op, namelijk dat culturele instellingen steeds meer open staan voor stemmen vanuit de maatschappij. “Ik denk dat steeds meer musea snappen dat het oude model van ‘we hebben de experts die bepalen wat er getoond wordt en welke verhalen er verteld worden, en het publiek moet gewoon *sois belle et tais-toi!*, kom maar lekker binnen betaal een kaartje en that’s it - niet meer past.”¹ Veel musea werken tegenwoordig met klankbordgroepen en staan open voor de ideeën van buitenstaanders. Het durven bevragen van je eigen positie en verhaal en het samenwerken met andere stemmen vergt flexibiliteit van een organisatie. Ik citeer kunsthistorica Nancy Procter: ‘We gaan van een *treasure trove* naar een *production house model*.’ Dat is denk ik wat veel musea nu proberen.c

“Dat is ook een voordeel van het Amsterdam Museum, met honderd man personeel is het veel kleiner en daardoor ben je gewoon ook wendbaarder. We werken heel missiegedreven en willen diversiteit integreren in de organisatie. Zo kunnen we veel opener zijn. Het gaat erom dat je jezelf continu durft te bevragen. We zitten nog in een soort negentiende-eeuwse infrastructuur qua culturele instellingen. Ik denk dat we ons bewegen naar een tijd waarin we functies veel meer gaan vermengen – educatieve functies, zorgfuncties en culturele functies - en dat we ook binnen de cultuursector steeds meer gaan werken op een interdisciplinair niveau. Dat zie je ook aan de makers! Het zijn echte *slashies* die overal tussen heen en weer bewegen: die zijn én curator, én modeontwerper, én blogger én criticus.² Als Amsterdam Museum willen wij daar erg graag platforms aan kunnen bieden.”

Om aan zoveel mogelijk perspectieven plaats te geven, is het ook van belang om termen te gebruiken die ruimte overlaten voor meerstemmigheid. Het Amsterdam Museum nam bijvoorbeeld de beslissing om de term ‘Gouden Eeuw’ kritisch te bekijken. “We zijn tot die be-

slissing gekomen als team, maar vooral door jarenlang contact met activisten. Je staat op hun schouders. De schouders van kritische mensen die de moed vinden om echt een appèl te doen op de grote instituten om te veranderen. We hebben toen gezegd: ‘We gaan de term niet meer gebruiken op het moment dat je het niet kunt problematiseren.’ In een zaaltekst kun je prima schrijven over ‘de Gouden Eeuw van de schilderkunst volgens die of die’, maar de term is niet meer bruikbaar als synoniem voor de zeventiende eeuw; daarvoor is het te exclusief. We willen een museum zijn waarin ook ruimte is voor mensen die nazaten zijn van bijvoorbeeld tot slaaf gemaakten, voor die donkere kant: van trans-Atlantische slavernij tot machtsmisbruik. We vinden dat die kant ook moet worden belicht. Daar willen we de narratieven mee aanvullen. We hebben dus gekozen om de term niet meer te gebruiken om zo juist meer aan het discours te kunnen toevoegen. Voor ons was dit heel logisch, wij waren eerlijk gezegd echt overrompeld – wat ook waarschijnlijk wel naïef is – door de reacties vanuit de maatschappij. Dat was een hele heftige periode. Tegelijkertijd heeft het ons weer geleerd om het bij ons volgende grote project – de Gouden Koets – anders aan te pakken. Niet minder kritisch, maar wel slimmer navigeren en *stakeholders* veel vroeger betrekken bij het proces.”

Een onderdeel van een stadsmuseum zijn dat open staat voor meerstemmigheid, is ook het samenwerken met een netwerk van Amsterdammers. “We zijn heel dankbaar als mensen naar ons toe komen met vragen. Of we luisteren naar inwoners van minder welgestelde wijken als Noord en Nieuw-West. Hieruit is bijvoorbeeld het project *Vrouwen van Nieuw-West* ontstaan. Wij hebben hierdoor een fantastische, langdurige relatie met al die vrouwen en netwerken gekregen, die daarom ook vaak naar ons toe komen. Ze voelen zich echt veilig bij ons en komen met formatieve ideeën en nieu-

we projecten. We breiden het project nu uit in Noord en Zuidoost. We willen heel graag voorloper zijn en tegelijkertijd zijn we ook volgers. Goede volgers van wat er in de stad gebeurt.”

TERUGKEER NAAR DE ACADEMISCHE WERELD

Inmiddels is Schavemaker bijzonder hoogleraar Musea en kunst in de museale praktijk geworden bij de opleiding mediastudies aan de Universiteit van Amsterdam. “Ik ben toch wel weer een beetje de universitaire wereld ingestapt. Op een bepaalde manier ben ik er nooit ‘uit’ geweest: ook toen ik bij het Stedelijk ging werken, wilde ik de kans om hoogleraar te worden openhouden. Ik solliciteerde af en toe nog wel, maar uiteindelijk vond ik de laatste jaren aan de universiteit heel zwaar. Bij het Stedelijk had ik gewoon iets meer rust. Daardoor kon ik blijven publiceren, en bovendien meer dan voorheen. Ik heb in die tien jaar een academisch CV kunnen opbouwen. Dat werd op een bepaald moment opgemerkt door hoogleraren aan de Universiteit van Amsterdam en die hebben mij benaderd. Ik doe nu onderzoek, geef één keer per jaar een vak en daarnaast begeleid ik zes jonge vrouwen bij hun promotieonderzoek. We hebben ook een goede decaan – hoogleraar Marieke de Goede - die ik nog ken van mijn vorige baan bij de UvA. Samen met Ghanima Kowsoleea ben ik door haar benaderd om een dekoloniaal publieksprogramma te organiseren rondom de VOC-zaal in het Bushuis. Ik vind het fijn en eervol om daarover mee te mogen denken vanuit het museum en mijn rol als hoogleraar.”

ACADEMIC BUTTERFLY

Volgens Schavemaker is het van belang om veelzijdig te blijven en verschillende dingen uit te proberen. “Je ziet jezelf toch niet als één ding? Ik denk dat de universiteiten hier ook steeds meer aandacht voor hebben, met interdisciplinaire

colleges en bachelors. Ik denk dat dat de toekomst is. Wat niet wil zeggen dat het slecht is om *embedded* te zijn in één of twee academische disciplines. Het is niet erg om te durven specialiseren. Die basis om zo diep te gaan: dat heb je nodig. Ik ben wel een beetje jaloers op de jongere generatie. Ik denk namelijk dat mijn generatie zich te veel vast heeft gezet in één expertise. Als ik nu zou moeten beslissen zou ik hele andere dingen doen: podcasts, tentoonstellingen en filmpjes maken. Het gaat mij toch om die bemiddelende rol van verhalen, het bij elkaar brengen van kennis, makers en publiek, en het koesteren van de gelaagde reflectie die daar dan uit ontstaat. Ik vind het museum een heel leuk medium om dat te doen, omdat het uit zichzelf al een *patchwork* is. Wat ik studenten altijd adviseer, is om heel goed na te denken over wat je zou kunnen doen met het onderwerp dat je interessant vindt, en met wie. Co-creatie is ongelooflijk belangrijk. Je moet nooit denken: ik ga in mijn eentje eventjes verhalen vertellen. Neem bijvoorbeeld *Amsterdam 750*. Ik ga hiervoor zelf aan een project werken over de geschiedenis van Amsterdam vanuit het perspectief van vrouwen. Dat ga ik dus ook niet alleen doen, maar samen met allerlei Amsterdamse vrouwen. Ik denk dat als je een goed idee hebt, je het vooral gewoon moet doen. Je moet voor jezelf durven zeggen, *out loud*: dit is wat ik wil. Ik zie vaak dat vrouwen daar nog steeds moeite mee hebben. Die coach ik daarom graag. Ga ook heel veel stagelopen tijdens je studie, zodat je beter weet wat je leuk vindt en zodat je jezelf een beetje in de kijker speelt, mensen leert kennen. Als je kwaliteiten hebt en bereid bent hard te werken, kom je er wel.”

Eindnoten

1. Vertaling: Wees mooi en hou je mond!

2. Slashies zijn personen die twee of meer banen hebben.

OPINIESTUK

GENDERWRIJVING

Is het jullie wel eens opgevallen dat we in Nederland twee uitspraken van gender gebruiken? Soms hoor je gender met een keiharde, oer-Hollandsche g, dan weer hanteren we de Engelse uitspraak. Het is geen verschil tussen wetenschappers die veel Engels spreken en leken die dat niet doen. Wat is het dan wel? Een raadsel dat ik hieronder hoop te ontrafelen.

Vele lezers zullen wel iets hebben meegekregen van de heftige polemiek over de transgenderwet (onder meer via de campagne Gendertwijfel) of die tussen leden van de transgenderbeweging en feministen die zich scharen onder het acroniem TERF (Trans-Exclusive Radical Feminists) of, in Nederland, VoorZij. De discussie is inmiddels sterk gepolariseerd en daarom is het moeilijk nog enige nuance aan te brengen. Gendergeschiedenis biedt meer grip op de achtergronden en discussies over (trans)gender en de verschillende concepten die in deze discussie botsen: de harde en de zachte g.

Waar komt het begrip gender, dat in Nederland binnen feministische analyses vanaf ongeveer de jaren tachtig in zwang kwam, vandaan? Gender was tot de jaren vijftig in het Engels vooral een grammaticale aanduiding van geslacht, en een juridische categorie van sekse (bijvoorbeeld in het paspoort). Het kreeg een hele nieuwe lading toen de Amerikaanse psycholoog John Money het in de jaren 1950 ging gebruiken in de term *Gender Role/Identity* (GIR). Dat gebeurde in de context van de behandeling van intersekse baby's. Lange tijd hadden artsen enorm geworsteld met - en gediscussieerd over - de vraag wat de doorslag moest geven bij het toekennen van sekse aan iemand bij wie het lichamelijke geslacht twijfel opriep (intersekse): mag een patiënt daar zelf een stem in hebben, of moet een arts de 'ware sekse' vaststellen? Het werd steeds duidelijker dat lichamelijke sekse zo complex was en uit zoveel verschillende lagen bestond, dat artsen eigenlijk geen uitsluitel konden geven. Immers, ging het om de uiterlijke geslachtsdelen, of om innerlijke voortplantingsorganen? Of misschien om hormonen, of anders chromosomen? Of toch het gevoel van de persoon zelf? Al die aspecten konden met elkaar botsen of wrijven, en niemand kon uitmaken wat nu het belangrijkste was. Money wist een einde aan de discussie te maken door de vraag te veranderen: niet wat iemands sekse 'eigenlijk' was moest de doorslag geven, maar wat de sekse was waarin iemand in de toekomst het best zou kunnen leven. *Best sex* werd zo de norm.

Money ging ervan uit, dat als het lichaam via operaties of medicijnen aan die sekse werd aangepast, het innerlijk van de persoon zich daarnaar zou voegen. Dat moest dan wel voor het tweede levensjaar. Hij ging hierin heel ver, wat leidde tot de dramatische David Reimer affaire - zoek maar even op via Google. Money verbond gender met de rol die iemand in de samenleving speelde, en ook met (het uiterlijk van) het lichaam. De volgende stap werd enkele jaren later gezet door de Amerikaanse psychiater Robert Stoller, die het begrip *core gender identity* invoerde: los van maatschappelijke rol en los

van het lichaam kon iemand zich diep vanbinnen man of vrouw voelen – ook in tegenstelling tot het geboortegeslacht. Met dit concept kon hij ook operaties van mensen waarvan het geslacht *niet* betwijfeld werd verdedigen: die van transseksuelen. In de wereld van de genderklinieken hoor je meestal de harde g.

Voor al het loskoppelen van gender van lichamelijk geslacht maakte het begrip aantrekkelijk voor feministen: zij zochten naar manieren om, in navolging van Simone de Beauvoir, te analyseren hoe sociale, culturele en psychische processen vrouwen tot vrouw (en mannen tot man) ‘maakten’. Vrouwen mochten niet meer worden gereduceerd tot hun biologie. Dat was ‘essentialistisch’. Dit genderbegrip wordt in Nederland meestal met de Engelse g uitgesproken.

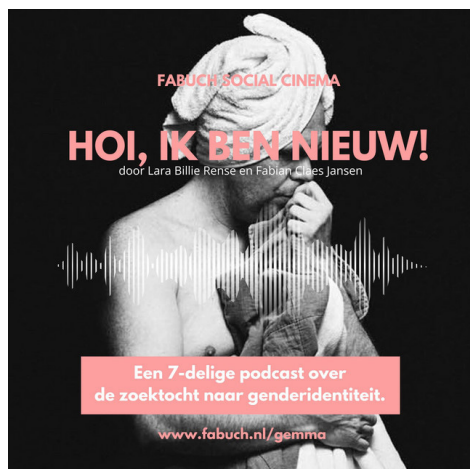
Voor genderhistorici werd gender – via historica Joan Scott – een cruciale *tool* om vrouwen en mannen, vrouwelijkheid en mannelijkheid, en allerlei sociale en culturele vormen van ‘gendering’ te kunnen analyseren als historisch veranderlijk en cultureel specifiek. Dat leverde heel veel inzichten op over hoe gender werkte en door de tijd heen veranderde. We leerden zien dat wat vroeger ‘mannelijk’ heette, dat later lang niet altijd meer is. In bijvoorbeeld de vroegmoderne tijd golden mannen als de mensen die seksualiteit goed in toom konden houden, terwijl vrouwen juist seksueel ongeremd zouden zijn. Maar analyses van gender konden ook gaan over meer abstracte zaken, over hoe bijvoorbeeld arbeid, politiek, thuis of emotie geassocieerd werd met ‘mannelijk’ dan wel ‘vrouwelijk’. Telkens bleek dat verrassend veranderlijk. En vaak zat het vast aan macht, status en hiërarchie. Toen bijvoorbeeld leerkrachten van de basisschool minder status begonnen te krijgen, verdween de gezaghebbende schoolmeester, werd het onderwijs steeds meer het domein van vrouwen en zakte zowel het aanzien als het salaris enorm.

Hoe verhielden zulke genderanalyses (als veranderlijk) zich nu precies tot waar het mee begon, het idee dat iemand een onvervreemdbaar gevoel heeft man of vrouw te zijn? Money had er oog voor dat dit altijd in relatie stond met een ‘maatschappelijke rol’, maar bij Stoller was het een absoluut *innerlijk* gevoel. Gender was dan wel losgeraakt van het lichaam, maar genderidentiteit raakte ergens in iemands innerlijk gefixeerd. Dit laat weinig historische of culturele verandering of speling toe. Het gaat er immers vanuit dat er een innerlijke kern van man- of vrouw-zijn bestaat. Maar wat is dat dan?

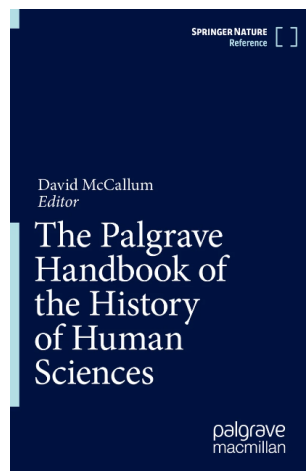
Zodra iemand dat probeert te verwoorden, verwijst die naar dingen die ‘mannelijk’ of ‘vrouwelijk’ zouden zijn. Ook bij een non-binaire identiteit gebeurt dat. Magnus Hirschfeld, seksuoloog en voorvechter van LHBTI-emancipatie, poneerde bijvoorbeeld al in 1900 de stelling dat de meeste mensen zich ergens op de lijn tussen hypermannelijk en hypervrouwelijk bevinden. Maar om dat aan te tonen, ontwikkelde hij een enquête met vragen als: loopt u met stevige pas of trippelend? Houdt u meer van borduren of van jagen? En dan zijn we toch weer terug bij gender in de maatschappij of cultuur. We zien dus dat de Engelse g in genderhistorisch of feministisch onderzoek botst met de harde g van gender als vaststaande innerlijke identiteit. Er is dus wrijving tussen die concepten. Niet op de manier waarmee TERF of VoorZij zich tegen gender keren – want die geloven in het lichaam als vast ankerpunt van gender. Maar meer als wederzijdse vraagtekens: hoe beïnvloeden ze elkaar? Of: hoe kunnen we genderhokjes zo flexibel mogelijk maken? Kunnen we ze zelfs kwijtraken?

Geertje Mak is bijzonder hoogleraar Politieke Geschiedenis van Gender in Nederland, en publiceert sinds de jaren 1990 over mensen die de grenzen van sekse overschrijden.

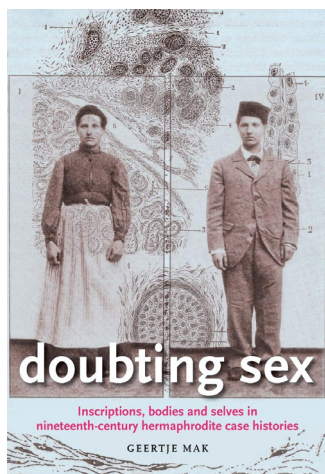
VERDER LEZEN? OF LUISTEREN?

“Gendersgeschiedenis: het verleden, het heden & de toekomst!” in de podcast *HOI, IK BEN NIEUW!* van Fabuch Social Cinema, te beluisteren via Apple Podcasts.

Geertje Mak, ‘The Sex of the Self and Its Ambiguities, 1899–1964’ in: D. McCallum ed., *The Palgrave Handbook of the History of Human Sciences*, 2022.

Geertje Mak, *Doubting Sex. Inscriptions, Bodies and Selves in nineteenth-century hermaphrodite case histories*. Manchester: Manchester University Press, 2012.

Geertje Mak, *Mannelijke Vrouwen. Over de grenzen van sekse in de negentiende eeuw*. Amsterdam/Meppel: Boom, 1997.

OORLOG, EEN BLIJDE ZAAK? **EMOTIONELE ERVARINGEN VAN** **RIDDERS TIJDENS DE SLAG BIJ** **AZINCOURT (1415)**

Yara de Lange

Egodocumenten van soldaten uit de Eerste en Tweede Wereldoorlog toonden aan dat het leven aan het front niet alleen over heroïek, strategie en overwinning ging, maar vooral over trauma, verlies en angst. Zo ontstond een realistischer verhaal van de soldaat en zijn psychologische omstandigheden. Kunnen we eenzelfde kant belichten van de ridder tijdens middeleeuwse oorlogsvoering?

Het beeld van de ervaringen van ridders op het slagveld wordt gedomineerd door hét beroemde citaat van de ridder Jean V de Beuil (1406-1477). Hij schreef in zijn autobiografische werk *Le Jouvencel* (ca. 1466): 'Het is een blijde zaak, de oorlog. Men houdt zoveel van elkaar in de oorlog.'¹ Daarnaast beschreef De Beuil zijn gevoelens tijdens oorlog als zoet; zo zou hij ontroerd, verrukt, onbevreesd en gesterkt zijn geweest. Het contrasteert sterk met de memoires zoals we die kennen van soldaten uit de twintigste eeuw.

Historicus Johan Huizinga (1872-1945) interpreteerde bovenstaand citaat als een realistische weerspiegeling van de mentaliteit van de middeleeuwse ridder. Hij betoogde dat de manier waarop emoties in de Middeleeuwen gevoeld en getoond werden kinderlijk waren. Zo schreef Huizinga in het eerste hoofdstuk van zijn *Herfstij der Middeleeuwen* (1919): 'al wat men beleefde had nog die graad van onmiddellijkheid en absoluut-

heid, die de vreugde en het leed nu nog hebben in de kindergeest.'² Voor Huizinga was Jean de Beuils uitdrukking van middeleeuwse oorlogsvoering dus een treffend portret van ridderlijke oorlogsmoed en een edele verbeelding van mannelijke volmaaktheid. Hij vergeleek het met het Oud-Griekse begrip *Kalokagathia*; de hevige wens om een schoon leven te leiden, wat als een masker diende waarachter een wereld van baatzucht en geweld zich verschuilen kon.³ Met een dergelijke blik op het verleden kon het beeld van de oorlogszuchtige ridder ontstaan.

Is *Le Jouvencel* echter een realistische weerspiegeling van middeleeuwse ridderlijkheid en oorlogsvoering? Volgens verschillende historici moet dit beeld grondig worden herzien. Zoals militair historicus J. F. Verbruggen in zijn recente analyse van de psychologie van middeleeuwse oorlogsvoering laat zien, waren ridders tijdens de strijd bang voor de dood en voor verminking. Niet elke

Puis y eut traicte entreprinse.
Pour escheuer guerre et debuz.

La bataille d'Azincourt.

Lan quinze le roy d'engleterre q ie
Avant de tous anglor la fleurant
Vint descendre et prandre terre.
Deuant la ville de arrefleur.

Jean Bourdichon, *Martial d'Auvergne; Vigiles de Charles VII*, 1484-1485, perkament, 310 x 205 mm, Bibliothèque Nationale de France.

ridder kon zijn angsten overwinnen.⁴ Historicus Andrew Taylor ziet het citaat van *Le Jouvencel* als emotionele zelfcensuurzen chantage.⁵ Taylor toont dat 'onaanvaardbare' emoties, zoals angst, werden vermeden in middeleeuwse verhalen over ridders, omdat ze de status van de ridder en zijn mannelijkheid ondermijnden. Het roept de vraag op hoe emoties als angst, pijn en verdriet aan ridders werden toegeschreven na de Slag bij Azincourt in 1415 en hoe deze emoties te verklaren zijn vanuit ideeën over ridderlijkheid en mannelijkheid. Een analyse van kronieken over deze slag zal dit verduidelijken.

Het Engelse leger van koning Hendrik V (1386-1422) en het Franse leger van koning Karel VI (1368-1422) vochten tegen elkaar in het Normandische dorp Azincourt op 25 oktober 1415. Deze slag was het resultaat van een lange militaire campagne van Hendrik V wegens onopgeloste opvolgingskwesties. Beide koningen claimden namelijk elkaars troon. Het Engelse leger was na de lange tocht door Normandië uitgeput, ondervoed en getroffen door dysenterie, waardoor de Engelse koning veel mannen verloren had. De week voor de slag regende het hard. Het open veld dat tussen de

bossen lag was modderig geworden, wat het verloop van de strijd heeft beïnvloed. De te zwaar geharnaste cavalerie van het Franse leger zou het afleggen tegen de Engelse boogschutters en Hendrik V ging de geschiedenis in als grote overwinnaar. Hij versterkte zijn positie, trouwde met Catharina van Valois (1401 - 1437), de dochter van Karel VI, en nam na de slag vele Franse edellieden mee als krijgsgevangenen naar Londen. Aan Franse zijde was het verlies van de slag een ramp, in één dag verloor Frankrijk een hele generatie edellieden.

De Slag bij Azincourt wordt doorgaans gezien als een belangrijk keerpunt in het verloop van de Honderdjarige Oorlog en als een hoogtepunt van middeleeuwse oorlogsvoering. De slag maakte diepe indruk en beide oorlogvoerende partijen hebben dan ook veel bronmateriaal achtergelaten.⁶ Aan de Franse kant zijn de kronieken *Histoire de Charles VI* (ca. 1415-1422) en *Histoire de Charles VI, roy de France* (1430-1440) het belangrijkste. Het is niet bekend wie de eerste kroniek heeft geschreven; wel weten we dat het in opdracht van de Franse koning is uitgevoerd. De tweede kroniek is geschreven door advocaat Jean Juvenal (1388-1473).

Aan Engelse zijde vormt *The Gesta Henrici Quinti* (ca. 1417) het belangrijkste werk. Het is geschreven door een priester die Hendrik V vergezelde tijdens de Engelse invasie en ooggetuige was van de slag. De kroniek moest het politieke beleid van de Engelse koning rechtvaardigen en is dus, net als *Histoire de Charles VI*, propagandistisch van aard. De politieke functie van de kroniek maakt het lastig om dicht bij de realiteit van de ridder te komen.

In de bovenstaande kronieken vinden we verschillende beschrijvingen van de emoties van ridders. Het gebruik van gender als analytisch kader stelt de historicus in staat om vragen te stellen over deze toegeschreven emoties. Het be-

studeren van de relatie tussen emoties en gender maakt het mogelijk om verbanden te leggen tussen emotionele normen en cultureel geconstrueerde genderidealen. De vraag 'ben ik wel een echte man?' werd per historische periode op verschillende wijze geherformuleerd. Hetzelfde geldt voor hoe emoties getoond worden. Dat is geen transhistorisch gegeven, maar wordt gevormd door de samenleving en de cultuur, en varieert daarom per plaats en tijd. Voor de middeleeuwse ridder betekende dit dat hij altijd en overal op de juiste manier zijn emoties moest bedwingen om zijn mannelijkheid te waarborgen. In de woorden van cultuurhistoricus Toon van Houdt leidde dit tot 'een permanente zelfbewaking die van jongs af aan werd aangeleerd - in het huisgezin, maar ook op school'.⁷

Moed was vormend voor het laatmiddeleeuwse mannelijkheidsideaal voor ridders en hun emoties. Moed en mannelijkheid werden als eenzelfde concept gezien. In veel talen stamt de term 'moed' ook af van het woord voor 'man'. Zo verwijst het Griekse woord voor moed, *andreios*, naar 'echte man' en 'mannelijkheid'. Door moedig te zijn, verkreeg de ridder zijn mannelijkheid, maar dat betekende ook dat een laffe daad de ridder van zijn mannelijkheid onttreed.

Wat hield moed eigenlijk in voor de middeleeuwse ridder? In de Late Middeleeuwen werd veelal de aristotelische definitie van moed gehanteerd. Voor Aristoteles was moed niet de tegenhanger van lafheid, maar lag een moedig optreden tussen moed en lafheid in. Een moedige man overwint volgens Aristoteles zijn angst, die tot laffe daden zou leiden, maar óók zijn overmoed die hem tot overhaaste en dwaze keuzes zou aanzetten. Het ging niet om de afwezigheid van angst, maar hoe men met die angst omging.

Aristoteles beperkte zich tot angst die gevoeld werd op het slagveld. Meer dan andere deugden was moed onmogelijk

lijk zonder een lichamelijk bestaan: moed ontstond immers alleen in tijden van schaarste, gevaar, dood en pijn. Moed was daarom een deugd die niet haalbaar was voor iedereen, het vergde immers een immense overwinning op de eigen psyche. De bijzondere status van moed zorgde ervoor dat de manier waarop een man zijn angsten of overmoed overwon, werd verheerlijkt. Niet iedereen was in staat om zoveel gevaar en pijn te verdragen.

Dit begrip van moed werkte door in culturele representaties zoals in instructieboeken voor ridders en ridderromans. Deze verhalen waren een vorm van sociale conditionering en een pedagogisch middel. Ridders identificeerden zich met de personages uit deze verhalen en streefden ernaar om ze te imiteren. Zo werden de sociale normen rondom moed herbevestigd.⁸ Deze verhalen vormden dus deels de culturele normen en genderidealen waaraan een ridder moest voldoen.⁹ De Franse kroniekschrijver Jean Froissart (1337-1405) schreef in het voorwoord van zijn *Chroniques* (1369) dat de verhalen uit zijn werk als voorbeelden dienden en zijn mannelijke lezers moesten bemoedigen. Ook *Le Jouvencel* werd met een didactisch doel geschreven. Een ander voorbeeld is *De Re Militari* (ca. 350) geschreven door de Romeinse schrijver Flavius Vegetius (†450). Het is het bekendste militaire handboek dat gebruikt werd tijdens de Middeleeuwen.

De Re Militari is een goed voorbeeld van hoe verhalen over moed en lafheid duidelijke normen over emoties bevatten/reflecteren. Waarschijnlijk heeft dit klassieke werk de jeugd van vele adellijke jongens gevormd en hoogstwaarschijnlijk ook die van de ridders die meevochten tijdens de Slag bij Azincourt. Mediëvist Christopher Allmand bewees dat dit werk in de Vroege Middeleeuwen op de boekenplanken van veel kloosters en universiteiten stond. Later in de twaalfde en dertiende eeuw kwam het werk ook in particuliere bibliotheken te

recht en aan de hoven van adellijke en koninklijke families.¹⁰

Historicus Steven Bruso laat zien dat in alle vertalingen van *De Re Militari* de term 'harde' gebruikt wordt, vergelijkbaar met het moderne begrip 'verharding'. Er wordt in de tekst van *De Re Militari* een onderscheid gemaakt tussen psychologische en fysieke verharding. Met fysieke verharding werd het versterken van het lichaam bedoeld, waardoor deze groter en steviger werd en een langer/groter uithoudingsvermogen kreeg, om zo verschillende verwondingen te kunnen weerstaan. Onder psychologische verharding werd het onderdrukken van gevoelens van empathie, medelijden, mededogen en tolerantie verstaan.¹¹ Hierdoor was de ridder mentaal beter in staat om geweld te plegen en dus productiever op het slagveld te zijn. Vergelijkbaar met het begrip 'harde' is de middeleeuwse term 'saddening'.¹² Volgens het Middel-Engelse woordenboek betekent saddening 'verharden', 'versterken' 'onverschillig worden' en 'stollen'.¹³ Volgens mediëviste Katie L. Walter gaat deze term over verdriet, stevigheid en standvastigheid.¹⁴ De ware ridder was geschikt voor strijd, omdat hij verhard en stoer was - in het middel-Engels 'harde' en 'stoor' - en daarom in staat zijn angsten te overwinnen. Niet alleen waren zijn ledematen sterk, maar ook was zijn geest getraind om onverschillig te reageren op de omstandigheden op het slagveld. Niet alleen instrueerde *De Re Militari* hoe een man moedig werd, maar ook welke emoties hij mocht voelen om moedig te kunnen zijn.

De duidelijke afkeuring van angst verklaart waarom er in de zes kronieken slechts vijf vermeldingen zijn van deze emotie. Een voorbeeld is afkomstig uit Thomas Elmham's *De Liber Metricus* (ca. 1364-1440). De vooravond van de slag omschrijft Elmham als volgt: 'The English sought camp, and their hearts were quaking with fear.'¹⁵ Beven van angst is een uitdrukking die we tegenwoordig nog

steeds gebruiken. Het gebruik van het hart om een emotie aan te duiden gebeurt ook in *Gesta Henrici Quinti* (1417). Hierin staat: 'Either to break up our deployment or to instill our hearts with fear of their numbers'.¹⁶ Het hart symboliseert het gevoel van angst dat de soldaten ervaarden na het zien van de Franse tegenpartij. De schrijver gebruikt verder het woord 'terrifying', toen het Engelse leger het grote Franse leger zag.¹⁷ Tito Livio Frulovisi beschreef in *Henrici Quinti* (1438) een soldaat die het leger moest verkennen. Na het zien van het Franse leger, had hij een 'worried face' en last van 'anxious gasping breath'. In de *Gesta Henrici Quinti* staat verder: 'Indeed they were afraid, to exert their military powers against the king of England when he came into their country'.¹⁸ Tot slot geeft de Franse schrijver Monstrelet ons de laatste beschrijving van angst bij de soldaten van Azincourt: 'Those on horseback were so afraid of death that they put themselves into flight away from the enemy'.¹⁹

Vaker werd de afwezigheid van angst benadrukt. Kroniekschrijvers beschreven dat de ridders op veel momenten geen emoties voelden. De beschrijving van de Engelse koning in de kronieken is hier een voorbeeld van: 'Without trembling or showing any anger, he set spurs to his horse and rushed to see the approaching enemy'.²⁰ De schrijver vond het belangrijk om aan te geven dat de koning de vijand tegemoet ging zonder te beven. Of neem het volgende voorbeeld: 'The king stood in his army without fear'.²¹ Op deze manier schetste de schrijver het beeld van de koning als een onbevreesd aanvoerder. In een later citaat werd de koning opnieuw als 'fearless' beschreven.²² De Engelse koning lijkt een schoolvoorbeeld te zijn voor wat de *De Re Militari* verkondigde. Hij was emotioneel gedisciplineerd en dat laat de schrijver ons weten door te vermelden dat hij niet in zijn gezicht verkleurde door angst of boosheid: 'Then the English king with brave heart, with a fixed expression, and with no anger, with

no change in the colour of his face'.²³ De schrijver portretteert een emotionele koning door te benadrukken dat hij, ondanks de Franse dreiging, rustig bleef: 'He neither changed into a cold tremor, nor into a heat of passion'.²⁴ Zelfs het talrijke Franse leger dat vele Engelse soldaten afschrikte, deed de koning weinig. Hij was onbevreesd, zoals het een ware ridder betaamt: 'Without being afraid of the multitude of the French as our young hot heads had predicted they would be'.²⁵ De koning past op deze manier in het ideaal van mannelijkheid waarin onverschilligheid op het slagveld aangemoedigd werd.

De kroniekschrijvers leken zich bewust van het belang van moed voor mannelijkheid en gebruikten dit in hun voordeel om de tegenpartij te beschrijven. Een voorbeeld waarin we zien hoe het toekennen van emoties aan de vijand een middel is om ze minder mannelijk te doen voorkomen, is onderstaand citaat afkomstig uit de Engelse kroniek *Gesta Henrici Quinti*:

Nor had it ever been seen before, so far as any chronicle or history relates, that so many most chosen and strong soldiers had put up resistance so sluggishly, so disorderly and fearfully or in so unmanly a fashion. For fear and trepidation took hold of them, as was said among the army, since there were some of them, even of the more noble men, who surrendered themselves on that day more than ten times.²⁶

De kroniekschrijver beschrijft het gedrag van de Franse soldaten tijdens de slag. Volgens hem konden de Franse soldaten hun angst niet overwinnen, waardoor er een 'wanordelijke' en 'onmannelijke' situatie ontstond. De kroniekschrijver verbindt angst met onmannelijkheid. Waar ridderlijke mannelijkheid draait om fysieke kracht en het overwinnen van angst, veroordeelde de kroniekschrijver de Fran-

Dmitri Kessel, *Agincourt, site of 1415 battle, Azincourt, 1955*. Bron: Collectie LIFE.

sen als onmannelijk vanwege hun traagheid, wanorde en angst. Ook de Fransen betichtten de Engelsen van onaanvaardbare emoties, om ze op die manier te kleineren. Jean Juvenal belichtte met onderstaand citaat hoe bang Hendrik V was nadat hij de grootte van het Franse leger had gezien en zich wilde overgeven.

The king of England, seeing the multitude of the French was so much bigger and more powerful than his own, in great anxiety sent to the princes of France offering that if they would let him and his men leave in peace and freely from France, and to return to England, he would surrender to them.²⁷

Dit beeld verschilt sterk van de eerder besproken Engelse beschrijvingen van de koning. Het toeschrijven van emoties

aan de vijand, zoals angst, functioneerde dus als een politiek middel.

RIDDERLIJK LEED

Hoe kunnen we verklaren dat in de Middeleeuwen verhalen over ridderlijke zwakte vermeden werden, maar kroniekschrijvers wel verhalen over 'ridderlijk verdriet' schreven? De middeleeuwse theoloog Thomas van Aquino (1225-1274) koppelde Aristoteles' definitie van moed aan de christelijke idealen van de middeleeuwse samenleving. Filosoof Jörn Müller stelt dat het ideaal van martelaarschap invloed heeft gehad op hoe Aquino de aristotelische interpretatie van moed gedefinieerd heeft.²⁸ Müller betoogt dat Aquino verdriet als een noodzakelijke aanwezigheid van moed zag en als een vorm van lichamelijk lijden. Lichamelijk leed was dus een essentieel obstakel op het pad naar moed en eer. Voordat de emotie van verdriet behandeld wordt, is het noodzakelijk om kort stil

te staan bij de middeleeuwse betekenis van lijden voor de ridder. Dit is relevant omdat tijdens de Middeleeuwen verdriet werd verbonden aan fysiek leed.

Een wijdverbreid en veelgelezen instructieboek voor ridders was de *Livre de seyntz medicines* (ca. 1354), geschreven door de ridder Hendrik Lancaster (ca. 1310–1361). Het werk illustreert hoe het leed van ridders geen vorm van zwakte was, maar een poging om een krijger te zijn voor God en zoveel mogelijk op Christus te lijken. Zo schrijft Lancaster:

I pray, Lord, that I may resemble you insofar as I can find in my hard heart to suffer willingly for you such afflictions, labors, pains, as you choose and not merely to win a prize [guerdon] nor to offset my sins, but purely for love of you as you, Lord, have done for love of me.²⁹

Lancaster verkondigde in de voetsporen van Christus te willen treden. Hij was daarom bereid om vanuit zijn liefde voor God pijn te lijden. Het is een blik op menselijk lijden die geworteld is in religieus denken, waarbij het brengen van offers wordt verbonden met pijn. Deze vorm van leven kennen we ook als *imitatio Christi* of *imitatio Militis*. Op basis van parallellen tussen het leven van Christus en de ridder werd ridderlijk leed en geweld gerechtvaardigd. Leven zoals Christus kon namelijk niet zonder fysiek of psychologisch lijden en opoffering.³⁰ Niet alleen bewees de ridder zo dat hij een krijger was van Christus, maar ook dat hij de moed en het uithoudingsvermogen had om het lijden te ondergaan.³¹

Middeleeuwse geleerden normaliseerden dit opofferingsideaal op grote schaal.³² De Franse schrijfster Christine Pizan (1364–1430) vergeleek de ridder met waakhonden, die belast zijn met de bescherming van de schapen, met hun herder tegen de wolven, en met de armen

van het lichaam die het hoofd en de rest van het lichaam beschermen.³³ Ook de filosoof Nicholas Oresme (1323–1382) benadrukte dat de werkelijk moedige ridder zichzelf in gevaar zou brengen voor het algemeen welzijn en dat de ridder bereid moest zijn om zijn leven te geven.³⁴ De verheerlijking van opoffering, zien we ook terug in de middeleeuwse herinnering van de Slag bij Azincourt, zoals in het gedicht van Alain Chartier (1385–1433), *Livre des quatre dames* (1415). Het gedicht gaat over een discussie tussen vier vrouwen die hun minnaars hadden verloren in de strijd. Eén van de vrouwen sprak als volgt: ‘But now he is dead that is an honour for him, but a cause of sadness for me.’³⁵ Hoewel de vrouw verdriet heeft en zonder hem verder moet leven, stelt zij ook dat de dood op het slagveld haar minnaar eeuwige roem gebracht heeft.

De behandelde vijftiende-eeuwse kroniekschrijvers plaatsen zichzelf in de klassiek-christelijke literaire traditie waarin ridderlijk leed verheerlijkt werd. De grenzen tussen historische kronieken en fictie waren immers niet scherp. Mediëvist Richard Kaeuper betoogt dat de auteurs van historische werken geen verschil maakten tussen de verhalen die ze in kronieken of biografieën beschreven en die uit fictie. Fictionele verhalen beïnvloedden vaak de stijl en het verhaal van historische kronieken.³⁶ Zo legden de kroniekschrijvers zelfs verbanden tussen deze verschillende soorten genres. Het is bekend dat Geoffroi de Charny (c. 1306 – 1356) de romances over Lancelot du Lac kende, aangezien hij in zijn autobiografische werk over Lancelot’s minares Guinevere sprak.³⁷ Ook de voormalige ridder Ramon Lull baseerde zich in zijn beroemde handboek voor ridders *Libre del ordre de Cavayleria* op dertiende-eeuwse prozaromans. In deze kronieken kunnen we geen duidelijke grens tussen feit en fictie verwachten.³⁸

Het is aannemelijk dat de kroniekschrijvers zich lieten inspireren door

fictie. De verhalen uit de kronieken benadrukken namelijk het ridderlijk leed door middel van het beschrijven van verwondingen en pijn. Zo staat in de *Mémoires de Pierre de Fenin* uit 1430 geschreven: 'There were many wounded and sick who made their way there to Calais in great pain'.³⁹ Middeleeuwse bronnen getuigen van het idee dat gewond raken een essentieel onderdeel was van het ridderschap, zelfs voor de beste ridders als Geoffroi de Charny. Hij benadrukt in zijn eigen literaire werk dat ridders regelmatig verwondingen opliepen.⁴⁰ Het was geen mannelijke zwakte, maar het ultieme bewijs dat de ridder zichzelf wilde opofferen voor het algemeen belang. Wonden gaven geweld een betekenis.⁴¹

Volgens Aquino was verdriet een vorm van fysiek leed. Dit verklaart waarom kroniekschrijvers meer aandacht gaven aan deze emotie. Rouw vormt in de kronieken de belangrijkste en meest genoemde vorm van verdriet. In *Les Mémoires de Pierre Fenin* (1653) wordt beschreven hoe de hertog van Bourgondië wekenlang na de slag nog zeer bedroefd was om het verlies van zijn broers, hertog Antoon van Brabant en de hertog van Nevers.⁴²

De kroniekschrijvers brachten het verdriet van de ridders nog sterker over door hun tranen te benadrukken. Ook in *Gesta* wordt in detail beschreven hoe de Engelse soldaten na de slag langs hoge stapels gewonde en dode soldaten moesten lopen: 'the heap of those who had been killed and those who lay crushed between them grew so great that our men climbed the piles which had grown higher than a man's height'⁴³. Vervolgens stelt de schrijver dat het inspecteren van de lijken gepaard ging met het zichtbare verdriet van de ridders.

CONCLUSIE

Het werk van kroniekschrijvers laat zien dat de beschrijving van angst en verdriet bij ridders tijdens en na de Slag bij Azin-

court genuanceerd is. Moed stond centraal in het ideaalbeeld van de mannelijke ridder. De middeleeuwse invulling van het begrip moed instrueerde de man om zijn angsten te overwinnen of te negeren. Deze manier van denken circuleerde niet alleen in de kringen van kerkgeleerden en filosofen, maar kwam ook in de praktijk tot uiting in instructieboeken voor ridders. Zo gaf *De Re Militari* instructies voor hoe de man door verharding zijn ongewenste emoties kon bedwingen. Moed hing ook nauw samen met christelijke idealen. Onder invloed van Thomas van Aquino werd het martelaarschap een kenmerk van goed ridderschap. Vermoedelijk waren emoties, zoals zichtbaar verdriet, dus wel wenselijk omdat het getuigde van het leed van de ridder en diens wil om zichzelf op te offeren.

Een tweede oorzaak waren de kroniekschrijvers. Normen en waarden met betrekking tot gender en masculiniteit uit fictiewerken werden overgenomen door deze schrijvers. Doordat ook de nieuwe generatie ridders in aanraking kwam met deze verwachtingen, werd de omgang met emoties hardnekkig instandgehouden. Dit had ook politieke motieven. Kroniekschrijvers dienden met hun verhalen de koning en zijn leger, door politieke vijanden te intimideren en het gevoerde beleid te rechtvaardigen.

Verhalen over ridders zijn doordrenkt met ideeën over mannelijkheid en ridderlijkheid. Tot op de dag van vandaag leren mannen dat zij hun emoties, zoals angst, moeten onderdrukken.

Yara de Lange is researchmasterstudent geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Ze heeft een belangstelling voor middeleeuwse denktradities, gender- en postkoloniale geschiedenis.

Eindnoten:

1. J. Huizinga, *Herfsttij der Middeleeuwen: Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden* (33e druk; Amsterdam 2012) 100-101.
2. Ibidem.
3. Ibidem.
4. J.F Verbruggen, *The Art of Warfare in Western Europe During the Middle Ages: From the Eighth Century to 1340* (Woodbridge 1954) 41-50.
5. C. Taylor, 'Military Courage and Fear in the Late Medieval French Chivalric Imagination', *Cahiers* 24 (2012) 129-147, aldaar 169-188.
6. A. Curry, *The battle of Agincourt: Sources and Interpretations* (Woodbridge 2000).
7. T. van Houdt, 'Het Lichaam als Teken' in: Kaat Wils ed., *Het Lichaam (m/v)* (Leuven 2001) 21-40, aldaar 39.
8. K. Bergqvist, 'Performing Chivalric Masculinity: Morality, Restraint, and Emotional Norms in the Libro del Cavallero Zifar' in: Andreea Marculescu en Charles-Louis Morand Métivier eds., *Affective and Emotional Economies in Medieval and Early Modern Europe* (2018) 227-246.
9. C. Taylor, 'Military Courage', 133.
10. C. Allmand, *The De re militari of Vegetius: The reception, transmission and legacy of a Roman text in the Middle Ages* (New York 2011) 262.
11. B. Stevens, 'Bodies Hardened for War: Knighthood in Fifteenth-Century England', *Journal of Medieval and Early Modern Studies* 47 (2017) 255-277.
12. K. Walter, 'Peril, flight and the sad man: medieval theories of the body in battle' in: Laura Ashe en Ian Patterson eds., *War and Literature. Essays and Studies* (2014) 21-40 aldaar, 25.
13. Ibidem, 25.
14. Ibidem, 25.
15. Ibidem, 71.
16. Ibidem, 60.
17. Ibidem, 59.
18. Ibidem, 53.
19. Ibidem, 215.
20. Ibidem, 88.
21. Ibidem, 72.
22. Ibidem, 110.
23. Ibidem, 87.
24. Ibidem, 100.
25. Ibidem, 106.
26. Ibidem, 62.
27. Ibidem, 229.
28. J. Muller, 'In War and Peace: The Virtue of Courage in The Writing of Albert the Great and Thomas Aquinas' in: István Pieter ed., *Virtue ethics in the Middle Ages: commentaries on Aristotle's Nicomachean ethics, 1200-1500* (Leiden 2008).
29. R. Kaeuper, *Holy Warriors: The Religious Ideology of Chivalry* (Philadelphia 2009) 39.
30. Ibidem, 39.
31. S. Sontag, *Regarding the Pain of Others* (New York 2002) 99.
32. A. Taylor, *Chivalry and the ideals of knighthood in France during the Hundred Years War* (Cambridge 2013) 138.
33. Ibidem, 138.
34. Ibidem, 138.
35. Curry, *The Battle of Agincourt*, 442.
36. R. Kaeuper, *Chivalry and violence in medieval Europe* (Oxford 1999) 129.
37. Ibidem.
38. Ibidem, 129.
39. Curry, *The Battle of Agincourt*, 346.
40. Kaeuper, *Holy Warriors*, 39.
41. K. Hodges, 'Wounded Masculinity: Injury and Gender in Sir Thomas Malory's Le Morte Darthur' *Studies in Philology* 106:1 (2008) 14-31.
42. M. Cassidy-Welch, 'Grief and Memory after the Battle of Agincourt' in: Andrew Villalon en Donald Kagay eds., *The Hundred Years War II* (2008) 137.
43. Ibidem, 62.

TIP VAN DE REDACTIE

RIJK & ONAFHANKELIJK: MARIA VAN NESSE (1588-1650) STEDELIJK MUSEUM ALKMAAR

In 2019 werd in het Belgische Rijksarchief in Mons een bijzondere vondst gedaan: de zeventiende-eeuwse memorieboeken van de rijke Alkmaarse vrouw Maria van Nesse. In deze boeken schreef Van Nesse nauwgezet alles op wat ze wilde onthouden; van haar financiële administratie tot recepten, kunstaankopen en belangrijke gebeurtenissen als geboorten en overlijden. De grote zorgvuldigheid waarmee alles is vastgelegd, maakt de boeken tot een unieke bron over het dagelijks leven in de zeventiende eeuw; en dan specifiek het leven van een ongetrouwde vrouw.

Naast het recent verschenen boek *Het unieke memorieboek van Maria van Nesse, 1588-1650* van Judith Noorman en Robbert Jan van der Maal, is in het Stedelijk Museum Alkmaar nu ook een tentoonstelling over het onderwerp te zien. De bezoeker krijgt een mooie indruk van het leven in het zeventiende-eeuwse Alkmaar, door de ogen van een bijzondere vrouw. Het gangbare beeld van de Hollandse vrouw in deze tijd kan flink op de schop. In de tentoonstelling wordt bijvoorbeeld duidelijk hoe Van Nesse talloze schilderijen kocht, terwijl dit lange door kunsthistorici als een ‘mannenzaak’ werd gezien. Ook wordt geschetst hoe haar woning was ingericht, waar ze haar inko-

pen deed en hoe haar sociale leven eruitzag. Het bijzondere leven van deze vrouw wordt, gezien door haar memorieboeken, uitvoerig gereconstrueerd en aan de bezoekers getoond. Daarmee ontstaat een rijker beeld: zowel van de Nederlandse geschiedenis als van de geschiedenis van de vrouw.

DE VERGETEN DAME WAAR NIEMAND OMHEEN KON: MARGARETHA VAN BOURGONDIE (1374-1441)

Het einde van de veertiende eeuw en het begin van de vijftiende eeuw waren periodes van grote politieke veranderingen in de Nederlanden. De hertogen van Bourgondië breidden gestaag hun macht over de verschillende Nederlandse vorstendommen uit. In 1433 kreeg hertog Filips de Goede het door partijstrijd verscheurde graafschap Holland, maar ook Zeeland en Henegouwen in handen. Brabant en Vlaanderen waren toen al onderdeel van de Bourgondische Unie. De hoofdrolspelers van de eenwording, zoals de hertogen van Bourgondië en Jacoba van Beieren als de laatste 'zelfstandig regerende' gravin van Holland, zijn dan ook bekende historische figuren waar uitvoerig over geschreven is. Dat geldt niet voor de relatief onbekende Margaretha van Bourgondië (1374–1441).

Als dochter van hertog Filips de Stoute van Bourgondië, echtgenote van graaf Willem VI van Holland en moeder van Jacoba van Beieren, verbond Margaretha de Beierse en Bourgondische dynastieën met elkaar. De literatuur over het begin van de Bourgondische periode in de Nederlanden behandelt Margaretha slechts zijdelings en bespreekt vooral haar huwelijk en rol als moeder. Haar persoonlijke politieke invloed blijft onderbelicht. In zijn biografie van Jacoba, *Pion voor een Dame*, suggereert Antheun Janse dat niet zozeer Ja-

coba zelf, maar met name Margaretha als voornaamste raadgever achter de keuzes van de jonge gravin stond.

Met haar diepgravende biografie *Tussen twee dynastieën* zet Margreet Brandsma deze historiografische omissie recht. Op basis van rekeningen, brieven, ordonnances, verdragsteksten en verwijzingen in kronieken, schetst Brandsma een zeer compleet beeld van het leven van een standvastige en zelfbewuste vorstin, die inderdaad haar stempel wist te drukken op de politiek in haar omgeving.

Het boek valt in twee delen uiteen. Het eerste deel is een traditionele chronologische levensbeschrijving. Daarop volgen verschillende thematische hoofdstukken, die achtereenvolgens Margaretha's financiële middelen, haar hofhouding en haar religieuze en literaire patronage beschrijven. Elk deel is gebaseerd op een gedetailleerd brononderzoek, zodat elk hoofdstuk nieuwe gegevens aan het licht brengt.

Het biografische eerste deel deelt de levensloop van Margaretha op in hoofdstukken die bepaald worden door haar status als hoogadelijke vrouw. De eerste twee hoofdstukken volgen haar ontwikkeling van een jong meisje, wiens leven bepaald werd door de dynastieke ambities van haar vader, tot een zelfstandig opererende gra-

vin aan de zijde van haar echtgenoot. Ze was zich zeer bewust van haar verheven stand en speelde een bemiddelende rol tussen haar eigen en haar aangetrouwde familie. Na de dood van graaf Willem IV in 1417 brak een reeks conflicten uit over zijn opvolging. Margaretha koos hierin steeds partij voor haar dochter, eerst in samenwerking met, maar later in oppositie tegen, haar Bourgondische familie. Daarmee raakte ze betrokken bij de Hoekse partij in Holland. Tegelijkertijd probeerde ze vast te houden aan haar status als gravin-weduwe die boven de partijen stond. Ook persoonlijk werd Margaretha getroffen door de strijd: haar mannelijke tegenstrevers legden regelmatig beslag op haar inkomsten. Uiteindelijk dolven Margaretha en haar dochter het onderspit tegen Filips de Goede, die de macht over Holland, Zeeland en Henegouwen overnam. Hoewel haar politieke rol toen zo goed als uitgespeeld was, zorgden haar rijkdom en status ervoor dat ze, met name in Henegouwen, zeer invloedrijk bleef.

Brandsma geeft met haar biografie een sterk onderbouwd beeld van de politieke invloed die een niet-regerende gravin kon uitoefenen. Haar machtsmiddelen waren beperkt door haar positie als vrouw: ze was afhankelijk van haar dynastieke connecties en (substantiële) financiële middelen. Een directe confrontatie met regerende mannelijke vorsten moest ze uit de weg gaan. Toch zorgde haar vorstelijke status en invloed ervoor dat niemand om haar heen kon.

Omdat de bronnen waarop Margaretha's biografie stoelt vrijwel altijd onpersoonlijk zijn, blijft het karakter van de hertogin enigszins verborgen. Haar karakter komt wel naar voren uit haar daden: ze had een sterk politiek inzicht, was verstandig, beschermend naar haar dochter en zeer standvastig.

Tussen twee dynastieën is een uitgebreid en uitstekend onderbouwd boek over een onderbelicht personage. Brandsma weet het leven van Margaretha overtuigend te reconstrueren, waarbij ze ner-

gens ongefundeerde aannames doet. Het thematische tweede deel biedt door het uitputtend brononderzoek goed vergelijkingsmateriaal voor andere vorstinnen uit deze periode. Het boek is daarmee een uitstekende toevoeging aan de literatuur over een fascinerende periode in de Nederlandse geschiedenis.

Ian Velthuis heeft geschiedenis gestudeerd aan de Universiteit van Amsterdam en is afgestuurd op laat-middeleeuwse kronieken. Het Heilige Roomse Rijk vindt hij facinerend. Ian werkt aan het vergroenen van Amsterdam via het initiatief *Tegels eruit, groen erin!*

Margreet Brandsma, *Tussen twee dynastieën: Margaretha van Bourgondië 1374–1441, gravin van Henegouwen, Holland en Zeeland*, Uitgeverij Verloren, 2022; ISBN: 9789087049843; 304 pp., € 29,-

RECENSIE

VAN VOETNOOT NAAR OEUVREWERK

Toen vrouwen in 1919 algemeen kiesrecht kregen, was dit twee jaar na de grondwetswijziging van 1917 sneller dan verwacht en zonder veel tegenstand. Na het lezen van het boek van Mineke Bosch resteert echter maar één gevoel: de aanloop naar het algemeen vrouwenkiesrecht kan met recht een *strijd* genoemd worden. Het schrijven van het boek zelf was ook een strijd. De politiek leek aan te sturen op een viering van algemeen kiesrecht in 2017, honderd jaar na de grondwetswijziging waarin mannen algemeen kiesrecht kregen. Gelukkig werd hier een stokje voor gestoken, wat resulteerde in de tentoonstelling *Strijd! 100 jaar vrouwenkiesrecht* in het Groninger Museum en het bijbehorende boek *Strijd! De vrouwenkiesrechtbeweging in Nederland 1882-1922*.

Bosch is hoogleraar Moderne Geschiedenis in Groningen en begon haar studie geschiedenis in de jaren zeventig. Ze stond aan de wieg van wat eerst vrouwenstudies en later genderstudies genoemd werd. *Strijd!* heeft twee doelen. Allereerst wordt het verhaal van de vrouwenkiesrechtstrijd geïntegreerd in het standaardverhaal over kiesrecht. Daarnaast beeldt het de vrouwenbeweging als emancipatiebeweging af, door te focussen op de vrouwen die via verenigingen leerden vergaderen en politiek bedrijven. Bosch' werk is voornamelijk geschreven vanuit het perspectief van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht (VvVK). Op het eerste gezicht moet de lezer wellicht wennen aan het gebrek aan inkadering,

zeker als de lezer nog niet veel weet van de geschiedenis van vrouwenkiesrecht of gendergeschiedenis. Het is echter ook een manier om het eigen werk als overzichtswerk te positioneren en getuigt van Bosch' voorliefde voor archieven.

Bosch toont dat vrouwenkiesrecht ten tijde van de pacificatie wel degelijk onderwerp van gesprek was en dat het zelfs al duidelijk was dat de meeste mannen vonden dat het vrouwenkiesrecht er zou komen. Zo werd gewezen op de toename van vrouwen in allerlei beroepen en de ledenaantallen van de vrouwenkiesrechtverenigingen. De mannen die hierover moesten beslissen, besloten echter met elkaar dat de vrouwen 'nog wel even konden wachten'. Algemeen vrouwenkiesrecht zou de grondwetsherziening in gevaar brengen. Bij de vrouwen leidde dit tot teleurstelling en verbijstering dat hun harde werk niet beloond werd. Verslagen waren zij echter niet.

Twee jaar later kwam het algemeen vrouwenkiesrecht er alsnog en kon de VvVK tevens haar vijftienvigjarige bestaan vieren. Opnieuw spreekt hier de voorliefde en wellicht ook wel respect dat Bosch heeft voor de bronnen. Het schrijven van het *Gedenboek* dat de VvVK uitbracht noemt Bosch een 'historische daad', waarbij de schrijfsters de veelzijdigheid en veelkleurigheid van de Vereniging geïntegreerd hebben. Niet alleen de vrouwen op de voorgrond passeren de revue, ook de vrouwen op de achtergrond worden zichtbaar. Bovendien is er ruimschoots aandacht voor de visuele ges-

chiedenis van de VvVK. Het *Gedenkboek* zal hiermee ook een inspiratie geweest zijn voor Bosch haar eigen 'gedenkboek', waarbij door middel van de beeldessays ruime aandacht is voor visuele aspecten zoals vaandels en optochten. Bosch kan begrijpen dat deze geschiedenis niet gekoesterd en gevierd is, omdat de vele bronnen die ontbreken essentieel zijn om de collectieve herinnering te versterken. Ook de manier waarop vrouwen uiteindelijk het vrouwenkiesrecht verkregen - niet gegund en eerder gezien als een noodzakelijk kwaad - heeft bijgedragen aan de onderwaardering.

Bosch haalt in haar conclusie de woorden van Henri Marchant aan - de politicus die het wetsvoorstel voor algemeen vrouwenkiesrecht indiende - 'ziet op die vrouwen niet neer, lach ze niet uit!' Deze woorden zijn precies wat Bosch geprobeerd heeft. Het boek *Strijd!* is een ode aan de vrouwen die zich hebben ingezet voor algemeen vrouwenkiesrecht. Neer kijken op deze vrouwen is na het lezen van het boek onmogelijk. Bosch heeft van de geschiedenis van het vrouwenkiesrecht in Nederland in plaats van een voetnoot een oeuvrewerk gemaakt dat een ware klassieker genoemd kan worden. Bosch heeft de geschiedenis herschreven en een grote hoeveelheid archiefwerk verricht. Zowel de tekstuele inhoud als de visuele bronnen vormen een uitgangspunt voor verder onderzoek. Het is eigenlijk verbazingwekkend dat het honderd jaar moest duren voordat dit prachtige werk uitgebracht werd. Het laat zien dat gendergeschiedenis als academische discipline nodig is en soms moet vechten voor haar plek, net als de vrouwen voor het kiesrecht deden.

Maaïke Jansen is tweedejaars student Onderzoeksmaster Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Haar interesses liggen binnen consumptie- en milieugeschiedenis in de twintigste eeuw. Momenteel doet ze onderzoek naar de geschiedenis van afval en recycling.

Mineke Bosch, *Strijd! De vrouwenkiesrechtbeweging in Nederland 1882-1922*, Uitgeverij Verloren, 2019; ISBN 9789087047740; paperback; 390 pagina's; €35.

ABSTRACTS

ANNELORE VAN GOOL

Towards the end of World War II and the German occupation of Western Europe, joyful euphoria about the liberation coincided with the public shaving of heads of thousands of women. In the Netherlands, the so-called 'moffenmeiden' were considered traitors due to their alleged intimate relationships with German soldiers. As punishment their hair was shaved off and they endured humiliations in front of their community. This article is a historiographical-theoretical exploration of these head shavings. It offers a historical explanation and broadens the perspective theoretically by asking to what extent gender as an analytical framework can contribute to a deeper understanding of this phenomenon. The accusations and the term 'moffenmeid' have a sexist character and were strongly determined by the community. The disapproval of the women's behavior culminated in a political-social standing in the form of a discursive construction of the concept of "sexual collaboration". The symbolism of head shavings and the prevailing views on gender during the war show that the retaliation was sexualized. Women, their bodies and sexuality were seen as national properties. Thus, the Liberation was more than a moment in which nations could reinvent themselves by punishing and excluding 'wrong' fellow countrymen. Because the war was seen as a crisis of morality and masculinity, peace entailed a restoration of the moral order, pre-war gender patterns, and male domination. The head shavings were a component of this turnaround to a reborn masculine state.

JUDITH KRAAMWINKEL

This article argues for the importance of considering space when studying partner selection by exploring this topic in relation to eighteenth-century Amsterdam. It shows that the distance between marriage partners' residences was relatively small in general, and even smaller for Jewish and Lutheran inhabitants of the city. It suggests this topic could be especially informative when studied in relation to daily mobility. It finally notes the lack of mobility between the Eastern and Western parts of the city as well as the tendency of brides to only marry outside of Amsterdam later in life.

YARA DE LANGE

Medieval chroniclers attributed knightly emotions during a battlefield in a multi-layered manner. The article focuses on how knightly fear, pain and sadness were represented in written word after the Battle of Agincourt in 1415. Because the ideal of manhood was associated with strength and bravery, descriptions of fear were left out in stories of war. Courage was also closely tied to Christian ideals. However, because martyrdom was also a hallmark of ideal knighthood, descriptions of emotions linked to pain and grief, were desirable in medieval stories about war.